

Wat kunnen wij voor de doden doen?

Aurelius Augustinus

Wat kunnen wij voor de doden doen?

[*De cura pro mortuis gerenda*]

Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jan den Boeft
en Hans van Reisen

Isbn 978 94 6340 123 4

NUR 700/711

Trefw.: theologie, pastoraat

Copyright © Damon, Eindhoven 2017

Copyright © 2004 Augustijns Instituut, Utrecht

Tweede druk 2007

Derde gewijzigde druk 2010

Vierde gewijzigde druk 2017

Vijfde druk 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden
veelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan
op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20
juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985,
St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor
wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting
Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen
van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere
compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de
uitgever te wenden.

Illustratie omslag: Koninklijke Bibliotheek, 's Gravenhage: MS 78D 38I
fol 236^v: Tobit begraaft een gewurgde volksgenoot (Vgl. Tob 2, 1-7 en
Augustinus' *De cura pro mortuis gerenda* 5)

Realisatie: Uitgeverij DAMON

Aurelius Augustinus

Wat kunnen wij
voor de doden doen?

[De cura pro mortuis gerenda]

Vertaald, ingeleid en
van aantekeningen voorzien door
Jan den Boeft en Hans van Reisen

 DAMON

Het *Augustijns Instituut* is opgericht op 30 augustus 1989 door de Nederlandse Provincie van de Orde der Augustijnen. Het instituut heeft als doel om de belangstelling voor en de bestudering van Augustinus' spiritualiteit in het Nederlands taalgebied te stimuleren.

Augustijns Instituut
Jacobskerkhof 2
3511 BL Utrecht
telefoon: (00 31) (0)30 8 200 188
www.augustijnsinstituut.nl
e-mail: info@augustijnsinstituut.nl

Inhoud

Inleiding 7

Begraven of cremeren 8

Aanleiding en inhoud van de brief 10

Dromen over doden 14

Bijbelgebruik en vertaalwijze 19

Beknopte literatuurlijst 22

Vertaling 24

Lijst van gebruikte afkortingen 71

Personalia vertalers 72

Inleiding

Wanneer iemand overlijdt, staan de nabestaanden voor de taak het stoffelijk overschot te verwijderen uit de omgeving van de levenden.¹ Dat is alleen al noodzakelijk om praktische redenen. Er bestaan vele methoden om zich van die taak te kwijten. Iedere samenleving, iedere cultuur heeft daarvoor eigen procedures ontwikkeld. Die hangen nauw samen met de gangbare opvattingen over de structuur van het leven, de dood en wat daarop volgt. De manier waarop het lichaam van een dode wordt behandeld, heeft vrijwel altijd een ritueel karakter. Het gaat per slot van rekening om een gebeurtenis van fundamentele betekenis: de overgang van leven naar dood. Die overgang kan alleen goed verlopen, als de dode en de levenden de *rites de passage*, de rituelen voor de overgang, op de door de traditie voorgeschreven wijze ondergaan. Deze rituelen verschillen enorm.² Toch kan men in die verscheidenheid wel enkele

1. De inleiding is de bewerking van een voordracht van Jan den Boeft tijdens de derde ontmoetingsdag van het Augustijns Instituut op 11 november 2000. De totstandkoming van de vertaling is mede gestimuleerd door een collegereeks aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Tilburg onder begeleiding van dr. Marcel Gielis. Daarin stond indertijd dit geschrift van Augustinus centraal.
2. Vgl. hiervoor bijvoorbeeld het overzicht in het lemma 'Funeral rites' in de *Encyclopedia of Religion*. Voor nadere bibliografische gegevens wordt verwezen naar de beknopte literatuurlijst achter deze inleiding.

gemeenschappelijke elementen vaststellen. Het gaat erom de dode te laten overgaan naar een andere bestaanswijze en de achtergebleven levenden opnieuw te integreren in een bestaan zonder de dode. Eerst moet de breuk met het verleden ritueel worden beleefd, daarna komen dode en levenden terecht in een tussentoestand, die ten slotte moet worden opgevolgd door een herintegratie in de nieuwe toestand. In culturen waarin de religie geheel verweven is met leven en samenleven zijn de dikwijls uitgebreide rituelen van dood en uitvaart onmisbaar, omdat hogere machten in het proces betrokken zijn. Het belang van een zorgvuldig ritueel dringt zich echter ook in een volstrekt gesecculariseerde wereld op: terzakekundige psychologen wijzen in dit verband op de risico's van een onvoltooid rouwproces.

Begraven of cremeren

De gedachte dat de dode zijn bestaan elders en op een andere wijze voortzet is wijdverbreid. Ook in de wereld van Grieken en Romeinen getuigde veel van de gedachte dat er een hiernamaals is. Vaak is dit gesitueerd in de onderwereld, die in soms vage, soms vrij precieze topografische termen wordt beschreven. Maar ook de voorstelling van een voortleven in de sterrenwereld of als ster was in later tijd vrij gangbaar. In de vele eeuwen die de Grieks-Romeinse beschavingsperiode duurde, heeft er uiteraard geen uniform idee bestaan over het hiernamaals. Er zijn bovendien allerlei getuigenissen van twijfel, scepsis en regelrecht ongelooft in een voortbestaan voorhanden.

Daartegenover gaan de gebruikelijke rituelen uit van de veronderstelling van een of ander toekomstig bestaan.

Die veronderstelling belette niet dat groot belang werd gehecht aan een traditioneel graf. Het traditionele graf was in zekere zin het permanente verblijf van de dode, waarbij herdenkingen konden plaatsvinden op de geijkte manier. Een traditionele begrafenis was dan ook een primaire behoefte. Niet naar behoren begraven worden was een schrikbeeld. Bovendien wilde men bij voorkeur dat de begrafenis in de eigen vertrouwde omgeving plaatsvond. Daar was men immers het best op de hoogte van de onontbeerlijke rituelen. Wie dat niet te beurt viel, kon daarvan nadelige gevolgen in het hiernamaals ondervinden.

De christenen in de eerste eeuwen van de christelijke jaartelling deelden in allerlei opzichten in de algemene cultuur en religie van hun tijd. Dat geldt ook voor het hier besproken gebied. Er is echter één belangrijk verschil: in het bovenstaande werd steeds gesproken van begraven, maar in de loop der eeuwen hebben in feite begraven en cremeren vaak naast elkaar bestaan. In het laatste geval werd het gebeente van de gecremeerde in een urn of kist verzameld en bijgezet. Voor de eerste eeuw van de christelijke jaartelling geldt over het algemeen dat in het westen van het Romeinse wereldrijk crematie gebruikelijker was en in het oosten begraven. Daarna is dat gaandeweg veranderd en werd ook in het westen begraven het normale gebruik. De verklaring van deze omslag is omstreden, maar een doorslaggevende rol van het christendom wordt meestal uitgesloten. Dat neemt niet weg dat deze ontwikkeling voor christenen gun-

stig was, omdat ze beter paste bij de christelijke traditie, waarin begraven normaal was. Jezus was ten slotte zelf ook begraven. Voor christenen paste begraven ook veel beter bij de opvattingen over de opstanding na de dood.

Aanleiding en inhoud van de brief

Tegen de achtergrond van hetgeen hier in kort bestek is samengevat verloopt de gedachtegang in het geschrift *De cura pro mortuis gerenda* van Augustinus (354-430). In de vierde eeuw van de christelijke jaartelling had het vraagstuk van dood, begrafenis en voortleven steeds groter gewicht gekregen. Na het aantreden van keizer Constantijn de Grote in het jaar 306 en diens overgang naar het christendom in 313 zijn twee fenomenen tot grote bloei gekomen, te weten de ascetische beweging en de verering van de martelaren. De martelaren hadden de hoogste graad van het christen zijn bereikt. Zij waren de honderdvoudige vrucht uit Jezus' gelijkenis van de zaaier (vgl. Mt 13,1-23, Mc 4,1-20 en Lc 8,4-15). Met de ommekeer van Constantijn kwam op den duur een eind aan alle vervolging en dus ook aan het martelaarschap. Een ascetische levenswijze werd nu als de hoogste vorm van christendom beschouwd. Dit betekende allerminst dat de martelaren uit het verleden vergeten werden. Integendeel, zij werden in toenemende mate het voorwerp van verering en dat uitte zich bij hun graven en ook in het transporteren van hun gebeente of gedeelten daarvan naar kerkelijke locaties. De relikwieënverering is in deze tijd ontstaan.

De aan het gebeente van martelaren toegeschreven heilzame kracht was vervolgens de oorsprong van een nieuw verschijnsel. Men wilde geliefde doden graag begraven *ad sanctos*, ‘dichtbij (de graven van) de heiligen’, dat wil zeggen de martelaren. Dat verlangen berustte op de overtuiging dat wie bij hen begraven werd, daar baat bij zou hebben. Die overtuiging kreeg onder andere vorm in de gedachte dat de heilige de dode voor Gods rechterstoel zou bijstaan en voor haar of hem zou pleiten. Maar veelal zal louter het feit dat iemand begraven lag in de nabijheid van een heilige geruststellend zijn geweest. In het gebeente van de heilige was immers hoe dan ook een zegenrijke energie beschikbaar.

Het begraven bij de heiligen is het uitgangspunt van het korte geschrift over de behandeling van het stoffelijk overschot van overledenen, dat Augustinus omstreeks 422 schreef. Hij was toen al meer dan dertig jaar priester en meer dan vijfentwintig jaar bisschop, leider van de reguliere algemene christelijke kerkgemeenschap in Hippo Regius, een havenstad aan de Middellandse Zee in het oostelijk deel van het huidige Algerije. Tevens gold hij vooral in het Westen als een grote autoriteit op allerlei gebieden die te maken hadden met kerk, geloof, wijze van leven enzovoorts. Op zijn naam stonden inmiddels talrijke geschriften, waarvan er ook nu nog een aantal grote bekendheid geniet. Augustinus beschikte over een groot netwerk van relaties op veel plaatsen rond de Middellandse Zee en onderhield daarmee een schriftelijke correspondentie, waarvan gelukkig vrij veel bewaard is gebleven.

Een van die relaties was Paulinus (ca 353-431), een man van aristocratische huize, die sinds 410 bisschop van Nola was. Nola ligt niet ver van Napels, in Campanië, een gebied waar Paulinus eerder gouverneur van een provincie was geweest. Toen hij zijn wereldlijke carrière opgaf, is hij in 395 naar Campanië teruggekeerd, waar hij samen met zijn echtgenote in Cimitile, vlakbij Nola, een ascetisch leven leidde. Ten slotte werd hij bisschop van Nola. Paulinus heeft zijn identiteit van gelovige leidinggevende christen bovenal vorm gegeven in zijn zorg voor de verering van de lokale heilige Felix († vóór 311), aan wie hij een groot aantal gedichten heeft gewijd³ en ter ere van wie hij de basilica van Cimitile heeft verfraaid en uitgebouwd. Felix was een *confessor*, een christen die tijdens een periode van vervolging het geloof ook onder ernstige bedreiging niet opgaf, maar die niet ter dood was gebracht. Zulke mensen kregen de officiële titel *confessor*, ‘belijder’, terwijl de titel martyr, de oorsprong van ons woord ‘martelaar’, voorbehouden was aan degenen die hun standvastige houding met de dood hadden moeten bekopen. Dit onderscheid werd overigens niet altijd zo strikt toegepast.

Toen Cynegius, de zoon van een aristocratische christin die ergens in Noord-Afrika woonde, in Nola overleed, wilde zijn moeder dat hij bijgezet werd in de basilica van de heilige Felix. Paulinus stond dat toe, maar het verzoek gaf hem

3. De gedichten werden gemaakt met het oog op de jaarlijkse viering van Felix’ sterfdag. De Latijnse tekst is te vinden in deel 30 van de reeks *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*.

wel aanleiding om na te denken over de vraag of begraven worden nabij een heilige voor een overledene inderdaad een voordeel was. Voorlopig kwam hij tot een positieve conclusie, maar hij legde de vraag ook voor aan zijn ongeveer even oude collega Augustinus, met wie hij gewend was te corresponderen. De brief waarin hij dat deed is helaas verloren gegaan. Dat is spijtig maar niet erg bezwaarlijk, omdat de brief voor Augustinus niet meer dan een uitgangspunt vormde om het vraagstuk breder te bekijken en een overtuigende christelijke verklaring te ontwikkelen van gangbare begrafenis- en gedachtenisgebruiken. Met het oog daarop bespreekt hij ook het voortbestaan van de dode, waarbij het in de Oudheid alom gemaakte onderscheid tussen lichaam en ziel een hoofdrol krijgt. Het dode lichaam moet met eerbied worden bejegend maar er is daarin geen waarnemingsvermogen meer. De ziel daarentegen leeft wel voort in een oord waar geen contact met de gewone levenden bestaat. Vanuit deze zienswijze kan Augustinus de betekenis van een zorgvuldige behandeling van iemands stoffelijk overschot, die hij als een menselijke plicht beschouwt, toch weer relativeren. De doden zijn immers in Gods hand en als bij allerlei calamiteiten een begrafenis ontbreekt, betekent dat geen onherstelbare achterstand voor wie dat overkomt.

Houdt dit nu in dat de rituele verzorging van een stoffelijk overschot eigenlijk geen enkel aanwijsbaar nut heeft? Die conclusie zou volkomen onjuist zijn. Het menselijk lichaam hoort bij de menselijke natuur. Dus heeft conform het Schriftwoord 'niemand een hekel aan zijn eigen lichaam' (vgl. Ef 5,29). Een normaal mens heeft dat gevoel

ook ten aanzien van zijn naasten en daarom is een orde-
lijke begrafenis een natuurlijke plicht. Maar ook het gebed
ten behoeve van een dode kan baten, althans als de dode
zich in zijn leven zo gedragen heeft dat een pleidooi van
de nabestaanden in Gods ogen gerechtvaardigd is. Na een
leven vol ernstig wangedrag zal het niet baten. Na een door
en door godvruchtig leven is het eigenlijk niet nodig. Wij
mensen weten dat echter niet precies en doen er daarom
goed aan voor een dode te bidden. Het is ook zinvol om een
graf op een goede plaats te kiezen, bijvoorbeeld nabij de
memoria, het monument van een heilige. Dat ondersteunt
de herinnering aan de dode, die niet vergeten wordt.

Indien men Augustinus' betoog beschouwt in het licht
van de hierboven genoemde overgangsrituelen, zou men
kunnen zeggen dat hij het belang van de gangbare begra-
fenisgebruiken voor de doden beperkt acht, maar voor de
nabestaanden een nieuwe zingeving van die gebruiken ont-
werpt, die strookt met de in zijn ogen juiste opvattingen over
leven en dood. Men kan zich afvragen in hoeverre zo'n ge-
transformeerde zingeving werkelijk kon aanslaan bij mensen
die minstens gevoelsmatig een heel andere betekenis toe-
kenden aan de tradities waarmee ze vertrouwd waren, maar
Augustinus' betoog is een voorbeeld van de consequente
christianisering van het leven die hij wilde bewerkstelligen.

Dromen over doden

De vraag van Paulinus was beantwoord. Maar Augustinus
gaat verder met een ander onderwerp dat nauw verwant

is met wat hij behandeld heeft. Veel mensen, ook vrome christenen, hadden dromen waarin overledenen die niet begraven waren, de onbekende plek aanwezen waar hun lichaam lag om hun eigen begrafenis alsnog te kunnen laten plaatsvinden. Zulke dromen werden soms door de feiten bevestigd en daarom dachten de mensen dat de dode inderdaad zelf in hun droom verschenen was. Het kost Augustinus op zichzelf niet veel moeite om de onwaarschijnlijkheid hiervan aan te tonen met de verwijzing naar gevallen waarin men droomt een nog levend persoon te ontmoeten. Die persoon blijkt dan achteraf ergens anders te zijn geweest, soms zelfs ver weg, zoals in het geval dat een oud-leerling droomde dat hij, Augustinus, een moeilijk probleem voor hem oploste. De dromer bevond zich in Carthago, maar zijn oud-leermeester in Milaan!

Met deze vaststelling was het onderwerp allerminst afgehandeld in een wereld waarin sinds mensenheugenis aan dromen een grote betekenis was toegekend. Wie enigszins thuis is in de bijbel, zal zich uit het Oude en Nieuwe Testament voorbeelden van aankondigende of waarschuwendende dromen kunnen herinneren.⁴ Ook onder Grieken en Romeinen was dit een bekend verschijnsel. Bovendien waren de christenen in Noord-Afrika vertrouwd met visioenen waarin het hiernamaals zichtbaar werd. Augustinus kan en wil deze achtergrond niet veronachtzamen. De constatering dat doden niet echt kunnen verschijnen in een droom of visioen geeft geen antwoord op de vraag wat er dan wel aan de

4. Vgl. bijvoorbeeld Gn 37-50 en Mt 1-2.

hand was. Augustinus houdt het erop dat men dan niet de werkelijkheid ziet, maar afspiegelingen ervan. Men ontmoet in een droom niet de doden zelf, dat wil zeggen hun zielen, maar gedaanten die op hen lijken. Zij zelf hebben geen weet van wat onder de levenden gebeurt en ze zijn gevrijwaard van alle onrust en narigheid die wij hier meemaken. Er zijn passages in de bijbel die iets anders lijken te zeggen, zoals de gelijkenis van de rijkard en de arme Lazarus (vgl. Lc 16,19-31), maar bij een zorgvuldige uitleg blijkt dat een vergissing.

Toch is daarmee niet alles gezegd. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat engelen een rol spelen bij deze verschijningen. Augustinus gaat daarop niet verder in, maar bespreekt wel de mogelijkheid dat in bijzondere gevallen gestorvenen wel iets weten over wat onder de levenden gebeurt en eventueel ook wat dezen te wachten staat. Samuël voorspelde na zijn dood aan Saul wat hem zou overkomen (1 S 28,19). Augustinus' uitleg van deze wonderlijke passage is niet de in de vroege kerk gangbare, maar hij acht de realiteit van Samuëls verschijnen wel degelijk mogelijk als een wonderbaarlijk ingrijpen Gods dat afwijkt van de normale orde en dus niet gegeneraliseerd mag worden. Een ander voorbeeld van zo'n bijzondere ingreep is de bijstand die de heilige martelaren kennelijk soms verlenen. Hoe hun aanwezigheid dan geduid moet worden is een niet te beantwoorden vraag. Zijn het engelen die dan in actie komen of toch de martelaren zelf? Of soms het één en soms het ander? Augustinus weet dit niet, maar wel dat God uiteenlopende gaven schenkt en aan bijzondere mensen wellicht kennis en inzicht ter zake verleent.

Augustinus heeft met die laatste categorie de grote asceten uit zijn tijd op het oog. Één van hen was een monnik die door niemand minder dan keizer Theodosius de Grote (346-395) was geraadpleegd over de afloop van een oorlog. Die monnik was in een droom verschenen aan een vrome dame, die hem beslist wilde raadplegen. Hij had haar enkele waardevolle adviezen gegeven. Augustinus zou die heilige autoriteit zelf ook graag willen consulteren om inzicht te krijgen in deze hele materie. Mocht hij daarbij echter te horen krijgen dat de gewenste kennis voor hem onbereikbaar is en dat hij er beter aan doet zich te houden aan wat God hem heeft opgedragen, dan zou hij zo'n antwoord ook in dank aanvaarden. Hij weet dan immers dat gebrek aan kennis die boven zijn vermogen ligt geen nadeel oplevert. Het geschrift wordt afgesloten met een korte recapitulatie van de beschouwingen over het hoofdonderwerp, de zorg en aandacht die aan overledenen besteed moeten worden.

Wie teleurgesteld is in het feit dat Augustinus' 'rechtlijnige' betoog in het laatste gedeelte ruimte geeft aan de mogelijkheid van wonderbaarlijke ingrepen Gods, die zich bij uitzondering kunnen voordoen, dient te bedenken dat wonderen in elk geval in de wereld waarin Augustinus leefde als een reële mogelijkheid werden beschouwd. De grote asceten verstonden de kunst mensen uit de greep van demonen te bevrijden. Het gebeente van de heilige martelaren bewees zijn kracht in genezing en redding. Eerder had Augustinus evenals enkele andere vooraanstaande christelijke theologen uit zijn tijd betoogd

dat wonderen in de vroegste fase van het christendom onmisbaar waren geweest ter ondersteuning van de evangelische boodschap, maar niet langer nodig waren, nu de christelijke kerk alom was gevestigd en geconsolideerd. In de laatste fase van zijn leven is hij hierop teruggekomen en in het laatste boek van *De civitate Dei* dat hij enkele jaren na *De cura pro mortuis gerenda* zou schrijven pleit hij voor een zorgvuldige registratie van wonderen uit zijn tijd en omgeving en biedt hij een lijst met tweeëntwintig verslagen van genezingen, waaronder enkele staaltjes van grandioze vertelkunst (vgl. *ciu.* 22,8).⁵

De mogelijkheid dat God bij uitzondering in bepaalde gevallen ingrijpt, waarna zich een afwijking van de gewone orde aftekent, doet op zichzelf niets af aan Augustinus' uiteenzetting van die orde. De hedendaagse lezer zal zich misschien afvragen of die mogelijkheid niet fnuikend is voor Augustinus' poging om zijn medechristenen tot een andere omgang met de dood en een ander inzicht in het leven na de dood te brengen. Iedereen zal geneigd zijn in zijn of haar geval de mogelijkheid van een uitzondering aan te nemen. Wie zich verdiept in het geestelijke klimaat van die tijd, zal echter begrijpen dat met het betoog in *De cura pro mortuis gerenda* de grens bereikt was, voor de lezers, maar evenzeer voor de schrijver. Gods soevereine bevoegdheid om in de gewone loop der dingen in te grijpen stond buiten iedere twijfel.

5. Dit werk is het meest recent opnieuw uitgegeven in de vertaling van Gerard Wijdeveld, *Aurelius Augustinus - De stad van God*, Amsterdam 2002 (vierde druk)

Bijbelgebruik en vertaalwijze

Voor de christenen uit Augustinus' tijd was het gezag van de bijbel vanzelfsprekend. De canon van erkende geschriften stond inmiddels vast en daarmee was een on-aantastbare maatstaf beschikbaar voor de behandeling van willekeurig welk onderwerp. Dat betekent in de praktijk dat men in een betoog voortdurend verwijzingen naar bepaalde passages tegenkomt. Die verwijzingen kunnen de gedaante hebben van een letterlijk citaat, een in de tekst van het betoog vervlochten zin of alinea uit de bijbel, een parafrase of een algemene toespeling op één of meer passages. De auteur gaat er daarbij vanuit dat de lezers de verwijzingen zullen herkennen en als belangrijke, zo niet doorslaggevende, argumenten zullen beschouwen. Augustinus gebruikt voor zijn citaten en andere verwijzingen Latijnse vertalingen van de bijbel. Die zijn ouder dan de *Vulgata*, de vertaling die Hieronymus (331/347-410/420) op verzoek van paus Damasus had gemaakt. Augustinus had de beschikking over verschillende eerdere vertalingen. Daarin was het Oude Testament niet rechtstreeks uit het Hebreeuws of Aramees overgezet, maar uit een Griekse vertaling, vaak de *Septuaginta*, de meest gezaghebbende van die vertalingen. Omdat de tekst heilig was, vertaalde men zo letterlijk mogelijk, hetgeen voor hedendaags besef soms bevreemdende resultaten oplevert, die in veel gevallen nogal afwijken van thans gangbare bijbelvertalingen. Om die reden was het niet mogelijk in de vertaling van *De cura pro mortuis gerenda* voor de bijbel-

citaten zonder meer een bestaande Nederlandse vertaling over te nemen. De Willibrordvertaling is steeds geraadpleegd en, waar mogelijk gebruikt, maar in een aantal gevallen vindt de lezer(-es) een weergave van een bijbeltekst die afwijkt van wat zij of hij gewend is.

Augustinus heeft *De cura pro mortuis gerenda* tussen 421 en 424 geschreven. Een nauwkeurige datering is niet mogelijk, maar in elk geval was de auteur de 65-jarige leeftijd gepasseerd. Wat belangrijker is, hij was inmiddels al ruim dertig jaar priester en later bisschop van Hippo Regius. Tijdens die periode heeft hij ook in andere geschriften en preken aandacht geschonken aan het begraven van doden en de daarbij gangbare rituelen. Daarbij gaat het over excessen in de herdenking van martelaren, te groot vertoon van status bij uitvaarten en de juiste innerlijke houding die in de begrafenisgebruiken vorm moet krijgen. In *De cura pro mortuis gerenda* gaat hij niet gedetailleerd in op rituelen en gebruiken, omdat het hem nu bovenal gaat om de vraag of en hoe de gestorvenen baat hebben van de zorg en aandacht van hun nabestaanden en de christelijke gemeenschap in het algemeen. Dit komt ook tot uiting in de titel van het geschrift. Deze is moeilijk in het Nederlands weer te geven. Augustinus gebruikt een vrij zeldzame uitdrukking, waarin het hem kennelijk te doen is om het voorzetsel *pro*, ‘ten behoeve van’. Uiteraard komt in het betoog de juiste houding van de nabestaanden ruimschoots aan de orde, maar de primaire vraag is toch wat hun handelen bijdraagt aan het belang van de gestorvenen. Om dit zo duidelijk mogelijk tot uitdruk-

king te brengen is de titel niet ‘letterlijk’ vertaald, maar in overeenstemming met de inhoud weergegeven: *Wat kunnen wij voor de doden doen?*

Jan den Boeft ontwierp inleiding, vertaling en aantekeningen. Dit ontwerp werd bijgesteld in gedetailleerd overleg met Hans van Reisen, die ook de definitieve vormgeving van deze uitgave voor zijn rekening heeft genomen. Bij de stilistische afwerking heeft drs. Arian Ooijevaar uit Culemborg enkele goede adviezen verleend. In deze vierde druk is een aantal verbeteringen aangebracht. Daarbij hebben we geprofiteerd van de adviezen van dr. Paula Rose uit Amstelveen.

Beknopte literatuurlijst

a. tekstuitgave:

- J. Zycha, *Sancti Aureli Augustini De cura pro mortuis gerenda*, (= *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 41), Wenen 1900, 619-660.

b. vertalingen:

- G. Combès, *Oeuvres de Saint Augustin - Série I Opuscles: II Problèmes moraux: De cura gerenda pro mortuis* (= *Bibliothèque Augustinienne* 2), Parijs 1948, 455-523.
- R. Arbesmann / G. Schlachter, *Aurelius Augustinus - Die Sorge für die Toten*, Würzburg 1975.

c. achtergrondliteratuur:

- Y. Duval, *Auprès des saints. Corps et âme. L'inhumation 'ad sanctos' dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*, Parijs 1988.
- H. Kotila, *Memoria mortuorum. Commemoration of the Departed in Augustine*, Rome 1992.
- N.B. McLynn, *Ambrose of Milan*, Berkeley 1994.
- I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge 1992.
- P.J. Rose, *Augustine on the Relations between the Living and the Deceased. A Discourse-Linguistic Commentary on De cura pro mortuis gerenda*, Amsterdam 2011.

- Paula J. Rose, *A Commentary on Augustine's De cura pro mortuis gerenda: Rhetoric in Practice*, Leiden 2013.
- L.-V. Thomas, 'Funeral Rites', *The Encyclopedia of Religion*, New York 1987, V 450-459.
- U. Volp, *Tod und Ritual in den christlichen Gemeinden der Antike*, Leiden 2002.

Vertaling

[1] Reeds lang ben ik uwe excellentie, hooggeachte collega Paulinus,¹ een antwoord schuldig op de brief die u me heeft laten bezorgen door vertegenwoordigers van onze vrome dochter in het geloof Flora.² Daarin vraagt u mij of het iemand na zijn dood baat dat zijn lichaam begraven wordt bij het grafmonument van een heilige.³ Dit had de genoemde weduwe u immers verzocht ten behoeve van haar zoon die in de omgeving daarvan is overleden. Om haar te troosten⁴ schreef u haar in antwoord een brief waar-

1. Paulinus (353-431) was sinds 410 bisschop van Nola, een stad in Campanië. Van zijn briefwisseling met Augustinus resteren veertien brieven, vijf van hemzelf, negen van Augustinus. De brief waarnaar Augustinus hier verwijst is niet bewaard gebleven.
2. Flora woonde ergens in Noord-Afrika. Over haar afkomst en familie bestaan verschillende veronderstellingen die bij gebrek aan voldoende gegevens geen zekerheid kunnen opleveren. Het is heel waarschijnlijk dat ze van aristocratische afkomst was, onder meer omdat ze over relaties of personeel beschikte om brieven naar veraf woonachtige geadresseerden over te brengen.
3. In de loop van de vierde eeuw was het verlangen ontstaan om geliefde doden te begraven *ad sanctos*, dat wil zeggen nabij de graven van de heilige martelaren. Men hoopte dan op de voorspraak van de betrokken heilige, wanneer de dode voor Gods rechterstoel moest verschijnen.
4. De condoléancebrief was in de Oudheid een bekende tekstsoort. Er zijn veel *consolationes*, 'troostschriften', overgeleverd evenals de regels voor het schrijven van zo'n tekst. Het genre werd door christenen overgenomen en in christelijke zin getransformeerd.

in u tevens liet weten dat met het stoffelijk overschot van de jonge christen Cynegius⁵ gebeurd was wat ze als liefdevolle moeder verlangde: het was bijgezet in de kerk van de gelukzalige confessor⁶ Felix.

5. De tekst van het metrische grafschrift van Cynegius is bewaard gebleven, maar door beschadiging van de steen waarop de inscriptie staat is het begin van de versregels verloren gegaan. Dit verlies kan echter worden hersteld met mogelijke en in sommige gevallen heel waarschijnlijke aanvullingen. De tekst kan dan luiden:

[Exegit v]itam florente Cynegius aevo.

[Felici]s sancta placidae requiescit in aula.

[Illum nu]nc Felicis habet domus alma beati,

[ac tuto in lo]ngos susceptum possidet annos,

[patronus pl]acito laetatur in hospite Felix.

[Sic protect]tus erit iuvenis sub iudice Christo,

[cum tuba terri]bilis sonitu concusserit orbem

[humanaeque ani]mae rursum in sua vasa redibunt,

[Felici merito] hic sociabitur ante tri[bunal].

[Interea] in gremio Abraham [cum pace] quiescit].

In de bloei van zijn jaren eindigde Cynegius zijn leven.

Hij rust vredig in het heiligdom van Felix.

Hij hoort nu bij het zegenrijke huis van de zalige Felix,

dat hem veilig opnam en tot in lengte van jaren bezit.

Als beschermheer verblijdt Felix zich over zijn geliefde gast.

Zo zal de jongeman beschermd zijn voor Christus' rechterstoel: wanneer de angstwekkende trompet door zijn geschal de wereld schokt

en de zielen van de mensen terugkeren in hun omhulsel,

zal hij terecht met Felix verenigd voor het gerecht verschijnen.

Intussen rust hij in vrede in de schoot van Abraham.

In verband met hoofdstuk 17 is het opvallend dat de laatste regel uitsprekt dat hij rust “in de schoot van Abraham”. Voor een alternatieve lezing vgl. Rose 2011, 79 en Rose 2013, 88.

6. Een *confessor*, ‘belijder’, was een christen die tijdens een periode van vervolging ondanks zware bedreigingen het geloof niet had prijsgegeven, maar in tegenstelling tot de martelaren niet ter dood was ge-

U heeft van de gelegenheid gebruik gemaakt om dezelfde koeriers ook een brief aan mij te laten bezorgen waarin u dit probleem onder mijn aandacht brengt en me vraagt om u te berichten wat ik ervan vind, zonder daarbij te verzwijgen hoe u er zelf over denkt. U zegt namelijk van mening te zijn dat de emoties van vrome christenen, die deze zorg en aandacht aan hun doden besteden, niet zinloos zijn. U voegt eraan toe dat het evenmin zonder betekenis kan zijn dat de gehele kerk gewend is te bidden voor de overledenen. Volgens u wetigt dat de veronderstelling dat iemand er na zijn dood baat bij heeft als het geloof van de zijnen ervoor zorgt dat zijn lichaam wordt begraven op een plaats waar heiligen de hulp, die ook op die manier wordt nagestreefd, klaarlijkkelijk verlenen.

Rom 14,10

2 Kor 5,10

[2] Maar als dit zo is, bestaat er dan geen tegenspraak met de woorden van de apostel?⁷ Deze luiden: “Allemaal zullen we immers voor de rechterstoel van Christus staan, opdat iedereen het loon krijgt dat overeenstemt met wat hij in zijn aardse bestaan heeft gedaan, goed of kwaad.” U geeft aan hiermee niet goed raad te weten. Die apostolische uitspraak is immers een aansporing om vóór de dood te doen wat na de dood kan baten; men moet daarmee niet wachten totdat men de beloning in ontvangst gaat nemen voor wat men vóór zijn dood heeft gedaan.

Maar de oplossing van dit probleem is dat met een bepaalde manier van leven gedurende het lichamelijke

bracht. De priester Felix, die misschien in de derde eeuw heeft geleefd, is alleen bekend uit de gedichten die Paulinus aan hem heeft gewijd.

- 7 Wanneer Augustinus het woord ‘apostel’ zonder nadere aanduiding gebruikt, bedoelt hij meestal Paulus. Ook hier is dat het geval.

bestaan wordt bereikt dat de maatregelen in kwestie de overledenen helpen. In overeenstemming met wat de overledenen in hun aardse bestaan hebben gedaan, worden ze geholpen door wat daarna op vrome wijze voor hen wordt verricht. Er zijn natuurlijk ook mensen die er volstrekt niet door geholpen worden: de verrichtingen van sommigen zijn zo kwalijk dat ze niet verdienen met zulke hulp te worden bijgestaan. Anderen hebben geen behoefte aan zulke steun, zo goed waren hun daden.

Vgl. 2 Kor 5,10

Door het soort leven dat men in lichamelijke staat heeft geleid, bereikt men dus dat al die liefdevolle maatregelen na de dood wel of niet baten. Want bij het ontbreken van een in dit leven verworven verdienste waardoor zulke maatregelen profijtelijk kunnen zijn, zoekt men die na dit leven tevergeefs. Zodoende is de vrome zorg die de kerk of nabestaanden naar vermogen aan de overledenen besteden niet zonder zin, en is toch wat ieder ontvangt in overeenstemming met wat hij in zijn aardse bestaan heeft gedaan, goed of kwaad: God beloont iedereen naar zijn daden. De aan iemand bestede moeite kan hem dus na zijn dood baten, als hij dat tijdens zijn aardse bestaan heeft verdiend.

Vgl. 2 Kor 5,10

[3] Met dit korte antwoord op uw vraag zou ik kunnen volstaan. Maar ik vraag nog even uw aandacht voor andere dringende vragen die volgens mij beantwoord moeten worden. In de boeken der Makkabeëën lezen we dat ten behoeve van de gestorvenen een offer werd opgedragen.⁸

Vgl. 2 Mak 12,43-45

8. In 2 Makkabeëën 12,43-45 wordt verteld dat een zoenoffer gebracht werd voor de gesneuvelde joodse verzetsstrijders. Die bleken zich te

Maar zelfs als dat nergens in de Schrift zou staan, blijft het niet geringe gezag van de gehele kerk. Dat manifesteert zich duidelijk in de gewoonte van de priester om in de gebeden, die hij tot God de Heer bij diens altaar richt, een eigen plaats in te ruimen voor de voorspraak ten behoeve van de gestorvenen.

De vraag of voor de ziel van een gestorvene de plaats van zijn stoffelijk overschot van enig belang is, verdient een grondiger bespreking. Allereerst: wordt aan de geest van de mens na zijn dood ongeluk aangedaan, als zijn lichaam niet begraven wordt? Wordt zijn ongeluk erdoor verergerd? Ik zoek het antwoord niet in een of andere wijdverbreide mening, maar liever in de gewijde geschriften van onze godsdienst. Geen geloof verdient wat we bij Vergilius lezen, namelijk dat mensen die niet begraven zijn belet wordt de Styx met een bootje over te steken: “Want niemand mag die boze stroom met zijn gevreesde oevers bevaren vóór zijn beenderen ter ruste zijn gelegd.”⁹ Wie zou het hart van een christen kunnen winnen voor deze dichterlijke fantasieën? De Heer Jezus wil dat, als christenen in handen waren gevallen van

Vgl. Lc 12,4

hebben ingelaten met afgoderij. Een zoen- of zondeoffer moest dat goedmaken.

9. Augustinus citeert Vergilius, *Aeneis* 6,327-328, De vertaling van het citaat is ontleend aan de *Aeneis*-vertaling van Dr. M. d’Hane-Scheltens. De dichtwerken van Vergilius werden in alle stadia van het gangbare onderwijsprogramma grondig gelezen en bestudeerd. Van een ontwikkelde geadresseerde als Paulinus mocht worden verwacht dat hij het citaat zonder moeite zou herkennen als afkomstig uit het befaamde zesde boek van de *Aeneis*, dat gewijd is aan Aeneas’ afdaling in de onderwereld.

vijanden, die hun lichaam in hun macht hadden, zij zonder angst zouden sterven. Hij verzekert dat geen haar op hun hoofd verloren zou gaan en spoorde hen aan niet bang te zijn voor wie wel het lichaam kunnen doden, maar daarna tot niets meer in staat zijn. Daarover heb ik in het eerste boek van *De stad van God* volgens mij voldoende gezegd om de bijtende woorden te laten verstommen van hen die de verwoesting door barbaren, vooral die waarvan Rome onlangs het slachtoffer is geworden, toeschrijven aan de ‘christelijke tijden’.¹⁰ Ze verwijten ons ook dat Christus daar de zijnen niet te hulp is gekomen. Wanneer men hun antwoordt dat Hij de zielen van de gelovigen in overeenstemming met de verdiensten van hun geloof onder zijn hoede heeft genomen, spreken ze honend over lijken die onbegraven zijn gebleven. Dat hele thema van het begraven heb ik dan ook in de hierna geciteerde woorden behandeld.¹¹

[4] “Men kan toch begrijpen,” schreef ik toen, “dat bij een bloedbad van zo’n omvang lijken niet begraven konden worden. Daarvan schrikt echt geloof niet erg. Het houdt vast

10. De aanleiding tot het schrijven van *De stad van God* was de bloedige plundering van Rome op 24-26 augustus 410 door de Goten onder leiding van Alarik. Deze ongehoorde gebeurtenis maakte een grote indruk op de tijdgenoten. De heidenen weten de ramp aan de verwaarlozing van de traditionele verering van de goden en wezen erop dat ook talrijke christenen gruwelijk waren omgebracht en dat de lijken van sommigen van hen niet waren begraven. In zijn bespreking van dit feit gaat Augustinus nu uitvoerig in op de waarde die christenen hechten aan een zorgvuldige begrafenis.

11. De hoofdstukken 4 en 5 herhalen letterlijk de hoofdstukken 12 en 13 van het eerste boek van *De stad van God*, dat acht à negen jaar eerder geschreven was.

Vgl. 2 Ps
78 (79),2-3
Vgl. Ps 73
(74),18-20
Vgl. Lc 21,18

Mt 10,28

aan de aankondiging dat zelfs als mensen door beesten worden opgegeten, dit de opstanding van hun lichaam niet in de weg zal staan. Geen haar op hun hoofd zal verloren gaan. “Wees niet bang voor hen die het lichaam doden, maar de ziel niet kunnen doden,” zegt de Waarheid. En dat zou de Waarheid niet zeggen als het toekomstige leven ook maar enige schade zou ondervinden van wat vijanden willen doen met het lichaam van wie ze vermoord hebben. Niemand zal toch het absurde standpunt innemen dat je vooraf niet bang hoeft te zijn voor je moordenaars, maar wel voor het feit dat ze na je dood je begrafenis niet willen toelaten. Zijn dan Christus’ woorden “die het lichaam doden, maar daarna tot niets meer in staat zijn” gelogen als ze zulke verschrikkelijke dingen met lijken kunnen doen? Geen denken aan dat wat de Waarheid zegt gelogen is! Er staat dat die vijanden bij hun moord inderdaad iets uitrichten, omdat het lichaam dat ze gaan doden waarnemingsvermogen heeft. Daarna kunnen ze echter niets uitrichten, omdat het gedode lichaam geen waarnemingsvermogen meer heeft.

Lc 12,4

Ps 78 (79),2-3

Inderdaad zijn veel lichamen van christenen niet met aarde bedekt, maar zonder dat iemand van hen van hemel en aarde werd gescheiden. De aarde is geheel vervuld van de aanwezigheid van Hem die weet hoe Hij weer tot leven kan wekken wat Hij geschapen heeft. In een psalm staat weliswaar: “Ze hebben het stoffelijk overschot van uw dienaren neergelegd als aas voor het gevogelte, het vlees van uw heiligen voor de wilde dieren; ze hebben hun bloed rond Jeruzalem als water uitgegoten en er was niemand om hen te begraven.” Maar dat was meer bedoeld om de

wreedheid van de daders reliëf te geven dan de rampspoed van de slachtoffers. Ook al is die in de ogen van mensen hard en gruwelijk, toch is in de ogen van de Heer de dood van zijn heiligen kostbaar.¹² Al die handelingen zoals de verzorging van het lijk, de inrichting van een graf, de stoet bij de uitvaart, zijn dus meer de levenden tot troost dan de doden tot steun. Pas als een goddeloze enige baat heeft bij een dure begrafenis, zal een goedkope begrafenis - en zeker het ontbreken ervan - een vrome schaden. Ten behoeve van die in purper geklede rijkaard¹³ werd voor de ogen van de mensen door zijn personeel een grandioze begrafenis georganiseerd. Maar luisterrijker was in de ogen van de Heer de uitvaart die engelen verzorgden ten dienste van die arme man met zijn zweren. Ze hebben hem niet weggebracht naar een marmeren graf, maar omhoog gebracht naar de schoot van Abraham.

Vgl. Ps 115
(116),¹⁵

Vgl. Lc 16,19-22

Dit wekt de lachlust van hen tegen wie wij de stad van God aan het verdedigen zijn, maar toch hebben ook hun filosofen maar weinig waarde gehecht aan de zorg die aan begrafenissen wordt besteed. Vaak hebben complete legers, zolang ze maar voor hun aardse vaderland sneuvelden, niets erom gegeven waar ze daarna zouden liggen of welke beesten hen zouden opeten. De woorden van dichters die

12. Psalm 116,15: "Kostbaar is in de ogen van de Heer de dood van zijn heiligen" werd in vroegchristelijke geschriften over het martelaarschap vaak aangehaald.
13. Lucas 16,19-31 bevat het verhaal van een in luxe levende rijkaard en een straatarme zieke bedelaar, Lazarus genaamd, die kort na elkaar sterven. In de hoofdstukken 17 en 18 komt Augustinus uitvoerig terug op dit verhaal.

hierop betrekking hebben verdienen bijval: “Door de hemel wordt bedekt wie geen grafurn heeft.”¹⁴ Des te minder reden is er voor spottende taal over onbegraven lijken van christenen. Het herstel van hun vlees en al hun ledematen is beloofd. Niet alleen uit aarde, maar ook uit de diep verborgen schatkamer van de andere elementen, waarin hun uiteengevallen lijken zijn opgelost, zal hun lichaam in één enkel ogenblik integraal worden hersteld.

Vgl. 1 Kor 15,52

[5] Dat betekent echter niet dat men de lichamen van overledenen zonder er zorg aan te besteden mag weggooien, en zeker niet die van rechtvaardige en gelovige mensen. Die lichamen werden door hun geest op geheiligde wijze als instrumenten voor allerlei goede werken gebruikt. Een kledingstuk van een vader of een ring of iets dergelijks heeft voor zijn kinderen een emotionele waarde dankzij genegenheid jegens hun ouders. Dus mogen zij in geen geval het lichaam veronachtzamen, dat ons mensen meer vertrouwd is en meer met ons verbonden dan wat voor kleren ook die we dragen. Het lichaam dient immers niet tot sieraad of steun van buitenaf, maar heeft direct te maken met de menselijke natuur.

Vgl. 2 Kor 4,7

Vandaar dat men ook in oude tijden met liefdevolle plichtsbetrachting het stoffelijk overschot van rechtvaardige mensen verzorgde, hun uitvaart vierde en hun graf inrichtte. Tijdens hun leven gaven ze zelf aan hun kinderen opdrachten over het begraven of overbrengen van hun stof-

Vgl. Gn 23,
3-20; 25,9-10;
35,29; 47,29-31;
49,29-31; 50,13
en 24-25;
Ex 13,19;
1 K 13,3;
2 Kr 16,14;
Tob 4,3.

14. Augustinus citeert *Bellum civile* 7, 819 van de dichter Lucanus (39-65). Dit onvoltooid gebleven epos was gewijd aan de burgeroorlog tussen Caesar en zijn politieke tegenstanders (49-46 vóór Christus).

felijk overschot.¹⁵ De engel getuigt ervan dat Tobit¹⁶ door doden te begraven Gods gunst verworven heeft. Ook de Heer die op de derde dag zou opstaan uit zijn graf prijst de goede daad van een vrome vrouw en spreekt uit dat ook anderen haar moeten prijzen. Zij goot een kostbare parfum over zijn lichaam uit en deed dat met het oog op zijn begrafenis. En in het evangelie wordt met lof melding gemaakt van degenen die zijn lichaam van het kruis haalden en zorgden voor een zorgvuldige en eervolle begrafenis.

Vgl. Tob 2,1-7

Vgl. Mt 26,7-13,
Mc 14,3-11 en
Joh 12,1-8

Vgl. Mt 27,
57-60, Mc15,42-
46, Lc 23,50-64
en Joh 19,38-42

Maar die gezaghebbende passages uit de Schrift sporen niet hiertoe aan omdat lijken enig waarnemingsvermogen bezitten. Nee, ze geven aan dat God, die ook behagen schept in zo'n vrome plichtsbetrachting, zijn voorzienige zorg uitstrekt over het lichaam van overledenen, met de bedoeling het geloof in de opstanding verder op te bouwen. Daardoor leren we tot ons heil ook hoe groot de beloning kan zijn voor aalmoezen aan levende mensen die dat ervaren, als in Gods ogen niet verloren gaat wat men in zorgvuldige plichtsbetrachting jegens het stoffelijk overschot van doden verricht. De heilige aartsvaders hebben enkele andere uitspraken gedaan over het begraven of overbrengen van hun lijk met de bedoeling dat men hun woorden toeschreef aan een profetische geest. Dit is niet de plaats

15. In Genesis 47, 29-31 belooft Jakobs zoon Jozef zijn vader dat hij na zijn dood zijn stoffelijk overschot uit Egypte naar Kanaän zal overbrengen en daar begraven. Datzelfde vraagt Jozef voor zichzelf later aan zijn broers (Genesis 50,25).
16. Augustinus verwijst naar Tobit 1,17-18 en 2,1-7. Daar wordt verteld dat Tobit, die als balling in het Assyrische Nineve woonde, zorgt voor de begrafenis van vermoorde volksgenoten.

Vgl. Gn 47,29-31 en 50, 24-25

voor een grondige behandeling; wat ik gezegd heb moge volstaan.

Voedsel en kleding zijn onontbeerlijk om het leven van mensen in stand te houden en het ontbreken ervan doet een aanslag op hun mentale kracht. Toch wordt daardoor bij goede mensen hun vermogen om dit te verdragen niet gebroken en wordt de vroomheid niet radicaal in hun hart uitgeroeid. De beproeving maakt die vroomheid juist vruchtbaarder. Des te minder effect heeft het ontbreken van de gebruikelijke maatregelen voor de verzorging van de doden en de bijzetting van hun lichaam in een graf. De doden die reeds rusten in de afgezonderde oorden waar de vromen wonen, worden er niet ongelukkig van. Tijdens de verwoesting van de metropool en ook van andere steden zijn er lijken van christenen niet verzorgd. Dat is echter niet de schuld van de levenden, die niet in staat waren om enige verzorging te geven, en het is ook geen straf voor de doden, die dit niet kunnen waarnemen.”

Vgl. Rom. 5,3-5

Aldus mijn standpunt over reden en motief van het begraven. Ik heb het uit het eerste boek van *De stad van God* hier overgenomen, omdat ik het handiger vond het letterlijk te herhalen dan hetzelfde op een andere manier onder woorden te brengen.

[6] Als dit waar is, is het stellig ook zo dat wie ervoor zorgt dat doden worden begraven bij de gedachteniskapellen van heiligen, blijk geeft van menselijke genegenheid voor de gestorvenen. Want als het van vroomheid getuigt voor hun begrafenis te zorgen, geldt dat ook voor de aandacht die wordt besteed aan de plaats van hun graf. Men zoekt in zulke maat-

regelen troost voor de levenden; de liefde voor hun doden kan eruit blijken. Ik zie echter niet hoe de doden erdoor geholpen worden, behalve dat de mensen zich herinneren waar hun geliefden zijn begraven en aan de bewuste heiligen vragen hen als beschermers onder hun hoede te nemen en bij de Heer door hun voorspraak te steunen. Daartoe zouden ze ook in staat zijn zonder hen op zulke plaatsen te begraven.

De naam ‘gedachteniskapel’ of ‘gedenkteken’ wordt gegeven aan duidelijk gemarkeerde graven van gestorvenen. De enige reden daarvoor is dat men wil voorkomen dat wie door de dood onttrokken worden aan de ogen van de levenden, ook vergeten worden en uit hun hart verdwijnen. Ze worden in de herinnering teruggeroepen en geven zo stof tot overdenking. Het woord ‘gedachteniskapel’ geeft dit zonneklaar aan en de term ‘gedenkteken’ wordt gebezigd omdat deze de mens aan het denken zet, dat wil zeggen: laat gedenken. Daarom gebruiken de Grieken het woord *mnêmeion* voor ons ‘gedachteniskapel’ of ‘gedenkteken’, omdat in hun taal het verschijnsel ‘herinnering’ *mnêmè* heet. Wanneer men zich herinnert waar het lijk van een dierbaar persoon is bijgezet en men denkt aan de plaats die naar een vereerde martelaar heet, beveelt men in herinnering en gebed de geliefde dode aan de martelaar aan.

Wanneer aan de overledenen deze genegenheid betoond wordt door gelovigen die hun dierbaar waren, staat het buiten twijfel dat zij er baat bij hebben die in hun aardse bestaan verdiend hebben dat zo’n aandacht hen na hun dood baat. Maar ook als een of andere dwingende omstandigheid geen gelegenheid biedt om doden te begraven of

op de plaatsen te begraven waarover het hier gaat, dan mogen we in geen geval de voorbede voor de zielen van overledenen overslaan.¹⁷ Die taak heeft de katholieke kerk ten behoeve van alle christenen die in haar gemeenschap zijn gestorven op zich genomen, ook zonder dat hun namen bij de algemene gedachtenis worden vermeld. De bedoeling is dat voor mensen wie het ontbreekt aan ouders of kinderen of welke verwanten en vrienden ook om dit voor hen te doen, de ene gemeenschappelijke liefdevolle moeder aantreedt. Mocht die voorbede ontbreken die met een recht geloof en vroomheid voor de overledenen wordt geuit, dan denk ik dat hun geest er geen baat bij heeft, ook al wordt hun ontzielde lichaam op een heilige plaats bijgezet.

[7] Welnu, de gelovige moeder wenste dat het stoffelijk overschot van haar gelovige zoon werd bijgezet in de kerk van de martelaar.¹⁸ Als ze inderdaad geloofde dat zijn ziel werd gesteund door de verdiensten van de martelaar, was dit geloof alleen al in zekere zin haar voorbede. Zo iets haar zoon baatte, dan is het die voorbede. In gedachten keert ze terug naar zijn graf en in haar smeekbeden beveelt ze haar zoon steeds krachtiger aan. Daarbij wordt de ziel van de overledene niet gesteund door de plaats van zijn stoffelijk overschot maar door de levende genegenheid van

17. Over het onderscheid tussen ziel en lichaam zie de inleiding.

18. Aan het begin van het hoofdstuk keert Augustinus terug naar het uitgangspunt: Flora heeft gevraagd of haar overleden zoon Cynegius in de aan de heilige Felix gewijde kerk mag worden begraven. Het is opvallend dat Felix hier *martyr* wordt genoemd, een titel die eigenlijk alleen voorbehouden is aan hen die tijdens een vervolging zijn terechtgesteld. In hoofdstuk 1 werd Felix als *confessor* aangeduid.

zijn moeder, die geïnspireerd wordt door de herinnering die de plaats oproept. De tweevoudige herinnering, aan de overledene die wordt aanbevolen en aan de heilige tot wie de aanbeveling is gericht, heeft immers beslist effect op het vrome gemoed waarmee het gebed wordt uitgesproken.

We zien ook dat mensen in het gebed een lichamelijke houding¹⁹ aannemen die past bij hun smeekbeden: ze buigen hun knieën, strekken hun armen uit, werpen zich zelfs plat op de grond en verrichten andere zichtbare handelingen. Toch zijn hun onzichtbare wil en de bedoeling van hun hart bekend aan God, die geen behoefte heeft aan die signalen; het innerlijk van de mens ligt toch wel voor Hem open. Maar daarmee vuurt de mens zichzelf nog meer aan tot gebed met grotere nederigheid en geestdrift. Die lichamelijke bewegingen kunnen alleen maar plaatsvinden dankzij voorafgaande emoties die men niet kan zien. Omgekeerd wordt dan op een of andere manier die onzichtbare innerlijke geroerdheid verhevigd door de zichtbare uiterlijke handelingen die erdoor waren te weeggebracht. Daardoor komt het dat de emotie van het hart die de voorwaarde is voor die handelingen, toeneemt door het uitvoeren ervan. Maar stel dat men iemand zo vasthoudt of zelfs vastbindt dat hij geen lichamelijke bewegingen meer kan maken. Dat weerhoudt hem niet om

19. De Oudheid kende verschillende gebedshoudingen, die hier kort worden aangegeven. Bidden met samengevoegde of gevouwen handen is pas sinds de Middeleeuwen gebruikelijk.

innerlijk tot God te bidden en zich voor Gods ogen neer te werpen en berouw te tonen.²⁰

Net zo is van groot belang waar het lichaam van een dode wordt bijgezet door degene die voor diens ziel tot God bidt. Want de emotie die eraan voorafging heeft de gewijde plaats uitgekozen en na het begraven van de dode wordt die hernieuwd en vergroot door de herinnering aan de gewijde plaats. Maar zelfs als de begrafenis van een geliefde niet mogelijk is op de plaats die met vrome eerbied werd uitgezocht, mag men in geen geval afzien van de onmisbare smeekbeden om de dode aan te bevelen. Waar het lichaam van de overledene ook ligt of niet ligt, zijn ziel moet de rust verwerven. Die is hiervandaan heengegaan en heeft het waarnemingsvermogen meegenomen. Bij het behoud daarvan zou het van belang kunnen zijn hoe iemand eraan toe is, in goede of slechte doen. Maar de ziel verwacht voor haar leven geen hulp van het vlees waaraan zij zelf het leven gaf. Dat nam zij het lichaam bij het heengaan af en bij terugkeer zal zij het teruggeven. Het is namelijk niet zo dat het vlees het voorrecht van de opstanding voor de ziel verwerft, maar andersom, waarbij die herleving leidt tot eeuwige straf of hemelse glorie.

20. Augustinus zinspeelt hier op Ps 4,5 volgens de Latijnse tekst: *In cubilibus vestris compungimini* - Toont op uw bed uw berouw. In een toelichting op deze psalm legt hij uit dat met 'op uw bed' bedoeld wordt 'in uw hart' (*en.Ps.* 4,6). Vgl. Hnd 16,23-25.

[8] We lezen in de Kerkgeschiedenis van Eusebius,²¹ die door Rufinus²² uit het Grieks in het Latijn is vertaald, dat lijken van martelaren in Gallië voor de honden werden gegooid. Wat de honden aan gebeente overlieten, werd door verbranding volledig vernietigd, en de as werd uitgestrooid over de Rhône. Men wilde niet dat er iets overbleef om in welke vorm ook hun nagedachtenis in stand te houden.

We mogen geloven dat God dit alleen maar heeft toegestaan om de christenen te laten leren dat hun christelijke belijdenis geringschatting van het aardse leven inhoudt en des te meer van een begrafenis²³. Als die martelaren enige

21. Eusebius van Caesarea (± 263-339) schreef tijdens de regering van Constantijn de Grote de eerste geschiedenis van het christendom. Een belangrijke vernieuwing vergeleken met de traditionele geschiedschrijving was daarin de opname van de letterlijke tekst van belangrijke documenten. Zo bevatten de eerste twee hoofdstukken van boek 5 een groot deel van de Griekse tekst van een brief van de kerken van Lyon en Vienne aan geloofsgenoten in Klein-Azië. In deze brief wordt verslag gedaan van de hevige vervolging van de plaatselijke christenen in (vermoedelijk) 177.
22. Rufinus van Aquilea (± 345-410) vertaalde Eusebius' kerkgeschiedenis in het Latijn en voegde daaraan een vervolg toe dat reikt tot de dood van keizer Theodosius de Grote in 395. Rufinus heeft ook allerlei andere geschriften van christelijke auteurs uit het Grieks vertaald.
23. Een herhaaldelijk in Augustinus' oeuvre terugkerend onderdeel van Gods handelen is zijn toelating van gedragingen en daden die verwerpelijk zijn. God staat aan demonen en slechte mensen bepaalde op zichzelf door hem verboden dingen toe, indien deze toch een functie in zijn voorzienig bestel hebben. De armslag van demonen en mensen is daarmee beslissend ingeperkt. Zo houdt de grove vernietiging van de lichamen van de omgebrachte martelaren geen enkele bedreiging van hun zaligheid in en is evenmin de lichamelijke wederopstanding in gevaar.

schade hadden ondervonden van de enorm wrede behandeling van hun lijk met het gevolg dat hun zegevierende geest geen zalige rust zou genieten, dan was het niet toegestaan.

Lc 12,4 De feiten maken dus duidelijk waarom de Heer heeft gezegd: “Wees niet bang voor hen die het lichaam doden, maar daarna tot niets meer in staat zijn.” Dat was niet omdat Hij ervan wilde afzien toe te staan dat die heidenen zich vergrepen aan het lichaam van zijn doden. Nee, Hij wilde daarmee zeggen: wat ze ook mochten doen, er zou geen enkele afbreuk worden gedaan aan de christelijke zaligheid van de overledenen; niets zou doordringen tot het waarnemingsvermogen van hen die na hun dood voortleefden; zelfs zou niets leiden tot schade van hun lichaam, in de zin dat het bij de opstanding gehavend kan blijken.

Vgl. Ef 5,29 [9] Menselijke gevoelens brengen evenwel met zich mee dat niemand ooit een hekel heeft aan zijn eigen vlees.²⁴ Als mensen erachter komen dat het hun stoffelijke overschot na hun dood zal ontbreken aan iets wat in hun eigen land of vaderstad door de begrafenisgewoonten wordt vereist, worden ze bedroefd. Het zijn nu eenmaal mensen. Wat hen na hun dood niet raakt, maakt hen vóór hun dood bezorgd om hun stoffelijk overschot. We vinden bijvoorbeeld in het eerste boek Koningen een passage waarin God via een profeet een andere profeet, die zijn woord heeft overtreden, dreigend laat weten dat zijn lijk niet zal worden bijgezet in het graf van zijn

24. Dit citaat uit Efesiërs 5,29 keert in Augustinus' geschriften herhaaldelijk terug. Zie hiervoor T.J. van Bavel, “No one ever hated his own flesh. Eph 5,29 in Augustine.” *Augustiniana* 45 (1995), 45-94.

vaderen.²⁵ Die passage luidt als volgt: “Zo spreekt de Heer: Omdat u zich verzet hebt tegen het bevel van de Heer en u niet gehouden hebt aan het verbod dat de Heer uw God u gaf, maar naar Betel teruggekeerd bent om brood te eten en water te drinken, terwijl Hij u dit verboden had, daarom zal uw lijk niet worden bijgezet in het graf van uw vaderen.”

1 K 13,21-22

We moeten ons afvragen hoe zwaar die straf weegt. Als we een antwoord zoeken naar de geest van het evangelie waaruit we hebben geleerd dat er geen reden is te vrezen voor enig lijden van een stoffelijk overschot, hoeft het niet eens een straf te heten. Nemen we de menselijke gevoelens jegens het eigen lichaam in overweging, dan kon de profeet nog tijdens zijn leven daardoor angst en droefheid ervaren maar niet na zijn dood; de straf bestond er dan in, dat hij treurde over wat er met zijn lichaam zou gebeuren, ook al zou hij niet treuren op het moment dat het gebeurde.

Verder wilde de Heer, zoals u wel begrijpt, in de bestrafing van zijn dienaar niet gaan. Deze had niet door zijn eigen

25. Augustinus verwijst in dit hoofdstuk naar een reeks gebeurtenissen waarover in 1 Koningen 13 verteld wordt. Een ‘man van God’ uit Juda bestraft in Betel koning Jerobeam om zijn verering van afgoden. Tijdens zijn terugreis gaat hij in op de uitnodiging van een oude profeet om bij hem thuis “brood te eten en water te drinken”. Dit had God zijn afgezant echter uitdrukkelijk verboden, maar die liet zich overhalen toen de oude profeet beweerde dat zijn uitnodiging ingegeven was door een engel. Wanneer hij zijn terugreis voortzet wordt de man van God door een leeuw gedood, maar niet opgegeten. Zijn gastheer zorgt voor een eervolle begrafenis en geeft zijn zoons opdracht hemzelf na zijn dood in hetzelfde graf bij te zetten. Enkele eeuwen later werd dit graf tijdens een grondige opruimingsoperatie van de vrome koning Josia gespaard (zie 2 Koningen 23,16-18).

recalcitrantie de uitvoering van zijn opdracht nagelaten, maar misleid door andermans bedrog verkeerde hij in de waan gehoorzaam te zijn terwijl dat niet het geval was. We hoeven immers ook niet te denken dat de dodelijke beet van het beest tot gevolg had dat zijn ziel werd afgevoerd om in de hel gestraft te worden. Want dezelfde leeuw die hem had gedood, bewaakte zijn lijk. En ook het lastdier waarop hij reisde, was ongedeerd gebleven en was daar samen met dat vervaarlijke wilde dier zonder enige angst bij het stoffelijk overschot van zijn baas blijven staan. Dit wonderteken laat zien dat tegen de man Gods een tijdelijke tuchtmaatregel werd genomen, die reikte tot aan zijn dood, in plaats van een besluit om hem na zijn dood te straffen. Daarover heeft ook de apostel zich uitgelaten. Nadat hij bepaalde vergrijpen heeft genoemd als de oorzaak van ziekte en sterven van velen, zegt hij: “Als we immers over onszelf zouden oordelen, deed de Heer dat niet; nu dat wel zo is, worden we door de Heer getuchtigd om te voorkomen dat we samen met de wereld veroordeeld worden.”

Vgl. 1 K 13,
24-25

1 Kor 11,31-32

Uitgerekend de man die hem had misleid, heeft hem met alle eer in het voor hemzelf bestemde grafmonument begraven en ervoor gezorgd dat hijzelf naast zijn gebeente zou worden begraven. Daarmee hoopte hij dat ook zijn eigen gebeente gespaard zou kunnen blijven op het moment dat in overeenstemming met de profetie van de bewuste man Gods de koning van Juda, Josias, in dat land veler gebeente uit hun graven liet halen. Met dat gebeente verontreinigde hij de heiligschennende altaren die voor gebeeldhouwde figuren waren opgesteld, maar hij spaarde natuurlijk het grafmonument waar de profeet begraven lag,

Vgl. 2 K 23,
16-18

die dat meer dan driehonderd jaar eerder had voorgezegd. Omwille van hem werd evenmin het graf geschonden van de man die hem op een dwaalspoor had gebracht. Die man had namelijk door dat gevoel waardoor niemand ooit een hekel heeft aan zijn eigen lichaam, maatregelen getroffen voor zijn eigen stoffelijk overschot terwijl hij door leugen zijn eigen ziel had gedood. De omstandigheid dat iedereen van nature van zijn eigen lichaam houdt, leidde er dus toe dat de één voor straf te horen kreeg dat hij geen plaats zou krijgen in het graf van zijn voorvaderen, en de ander ervoor zorgde dat zijn eigen gebeente gespaard bleef, als hij zou rusten naast degene wiens graf niemand zou schenden.

Vgl. Ef 5,29

Vgl. Ef 5,29

[10] Dat gevoel hebben de martelaren van Christus in hun strijd voor de waarheid overwonnen. Allicht vonden ze van geen enkel belang wat ze na hun executie niet zouden ervaren: ze waren ook niet klein te krijgen door de folteringen die ze in levenden lijve ondervonden. God was bij machte anders te handelen. Hij heeft niet toegestaan dat de leeuw het lichaam van de profeet dat hij zelf had gedood nog verder aanraakte, en veranderde de moordenaar in een bewaker. God was, herhaal ik, bij machte de lijken van zijn martelaren te beschermen tegen de honden voor wie ze waren neergegoid. Hij was bij machte die wrede mensen op ontelbare manieren bang te maken, zodat ze het niet zouden wagen de lijken te verbranden en de as te verstrooien. Maar ook die test mocht niet ontbreken in de veelvormige reeks van beproevingen. De moedige belijdenis die niet om lijfsbehoud wilde wijken voor de gruwelijke vervolging, mocht niet wankelen ter wille van een eervolle begrafenis. Ten slotte

Vgl. 1 K 13,24-25

Vgl. Mt 10,28
en Lc 12,4

mocht het geloof in de opstanding niet bang zijn voor lichamelijke vernietiging. Dat moest dus worden toegestaan. Dan zouden na die staaltjes van enorme gruwelijkheid de martelaren die vol gloed Christus beleden, ook getuigen worden van de Waarheid, die hen had geleerd dat hun moordenaars daarna tot niets meer in staat waren. Want wat die ook met hun stoffelijk overschot zouden doen, het haalde niets uit: in een lichaam waaruit alle leven is verdwenen kan degene die uit dat lichaam is verhuisd niets meer ervaren en Hij die het geschapen heeft kan daaruit niets verliezen. De martelaren waren niet bang voor de behandeling van hun stoffelijk overschot en ondergingen hun lot met grote moed.

Desondanks was er groot verdriet bij de medechristenen, omdat die geen gelegenheid kregen de gebruikelijke laatste eer te bewijzen aan de overleden heiligen. Volgens het verslag konden ze niet eens heimelijk iets weghalen, omdat de waakzaamheid van de wrede bewakers het niet toeliet.²⁶ Zo hadden de martelaren die gedood waren, niets te lijden toen hun ledematen werden ontwricht, hun gebeente verbrand werd en hun as uitgestrooid. Maar de anderen die niets van hen konden begraven, werden gekweld door groot medelij-

26. Augustinus bedoelt de volgende passage in de brief van Lyon en Vienne: "In onze kring heerste groot verdriet omdat we niet in staat waren de lijken ter aarde te bestellen. Want het nachtelijke duister was ons daarbij niet van nut en evenmin kon geld hen overhalen of een smeekbede hen vermurwen, maar op alle mogelijke manieren bewaakten ze de lijken, alsof ze grote winst zouden behalen als deze geen begrafenis kregen." (Eusebius, *Kerkgeschiedenis* 5.1.61 in de vertaling van J.N. Bremmer en J. den Boeft, *Martelaren van de oude kerk*, Kampen 1988, 47-48)

den. Op een of andere manier ervoeren ze wat de doden op geen enkele manier ervoeren. Terwijl de doden niet meer leden, hadden zij het leed van hun medelijden.

[11] Zo'n leed was voor koning David aanleiding om hen te loven en te zegenen die hun medelijden hadden getoond in het begraven van het verdroogde gebeente van Saul en Jonatan.²⁷ Betoont men dan toch medelijden aan hen die niets meer waarnemen? Moeten we misschien terugkeren naar de opvatting dat de doden de Styx niet kunnen oversteken voordat ze begraven zijn? Die gedachte mag geen plaats krijgen in het christelijke geloof. Anders is het bar slecht gesteld met al die martelaren van wie het lichaam niet begraven kon worden. Dan heeft de Waarheid hen misleid met de woorden: "Wees niet bang voor hen die het lichaam doden, maar daarna tot niets meer in staat zijn," als ze wèl in staat waren een zo grote schade aan te richten dat de overgang van de gestorvenen naar de oorden waar naar ze verlangden, werd belet. Dit is zonder enige twijfel volkomen onjuist. De gelovigen ondervinden geen schade wanneer hun een begrafenis wordt ontzegd. Evenmin baat het de ongelovigen, als ze wel begraven worden.

Vgl. 2 S 2,5-7

Lc 12,4

27. Augustinus verwijst naar 1 Samuël 31,11-13. In de strijd tegen de Filistijnen waren Saul en drie van zijn zoons gesneuveld. Hun lijken werden opgehangen aan de muur van de stad Bet-San, ten westen van de Jordaan, ongeveer 25 kilometer van het meer van Gennesaret. Ze werden daar echter weggehaald door de mannen van Jabes, 20 kilometer zuidelijker ten oosten van de Jordaan, en gecremeerd. Het gebeente werd vervolgens begraven, waarna een rouwperiode van een week in acht werd genomen. In 2 Samuël 2,5-7 prijst David de mannen van Jabes voor hun liefdedienst.

Vgl. 2 S 2,5-7

Vgl. Ef 5,29

Waarom zegt men dan dat zij die Saul en zijn zoon hebben begraven, medelijden hebben betracht en zegent de vrome vorst hen daarvoor? Alleen maar omdat wie medelijden heeft blijk geeft van een gezonde emotie. Niemand heeft een hekel aan zijn eigen lichaam en dankzij dat gevoel heeft een mens verdriet om een bejegening van de lijken van anderen die hij voor zijn eigen lichaam na zijn dood niet wenst. De behandeling die mensen later willen krijgen wanneer ze die niet meer waarnemen, schenken ze, zolang ze die zelf wel waarnemen, aan anderen die ze niet waarnemen.

[12] Er doen verhalen de ronde over droomgezichten die vragen oproepen en in deze verhandeling niet buiten beschouwing mogen blijven.²⁸ Men beweert namelijk dat enkele overledenen in dromen of op allerlei andere manieren aan levende mensen zijn verschenen. Ze meldden dan de onbekende plaats waar hun lichaam onbegraven was blijven liggen, en wezen de weg ernaartoe met de aansporing om alsnog te zorgen voor hun begrafenis. Als we antwoorden dat die verhalen niet waar zijn, wekken we de indruk ongegeneerd in te gaan tegen de geschriften van gelovige

28. Dit hoofdstuk fungeert als overgang naar een ander thema, namelijk de omstandigheid dat doden in dromen en visioenen verschijnen. De overgang komt tot stand doordat Augustinus begint met de gevallen waarin een dode aanwijzingen geeft voor zijn begrafenis. Dromen werden in de Oudheid vaak, zij het zeker niet uitsluitend, als informatief of waarschuwend beschouwd. Het Nieuwe Testament bevat verschillende voorbeelden daarvan, zoals Matteüs 1,20-24 en 2,19-20 en Handelingen 16,9. Ook in het christelijke Noord-Afrika van Augustinus' tijd was dit alles welbekend. In dromen en visioenen werd ook vaak het hiernamaals zichtbaar gemaakt.

mensen en tegen de waarnemingen van hen die verzekeren dat dit aan hen overkomen is.

Het antwoord moet echter zijn dat het feit dat overledenen zoiets in dromen lijken te zeggen, aan te wijzen en te vragen, niet tot de conclusie hoeft te leiden dat die overledenen dat echt ervaren. Want ook levende mensen verschijnen vaak aan mensen die liggen te slapen zonder dat ze zelf weet hebben van die verschijning. Ze horen dat dan van hen die het gedroomd hebben. Die zouden hen in hun dromen iets hebben zien doen of zeggen. Iemand kan dus dromen dat ik hem iets vertel wat gebeurd is of aankondig wat gaat gebeuren, terwijl ik daar helemaal geen weet van heb en ik ook niets te maken heb met wat hij droomt. En het doet er niet toe of hij wakker is terwijl ik droom, of andersom; misschien zijn we wel allebei op hetzelfde ogenblik wakker of slapen we allebei als hij droomt dat hij me ziet. Dan is het toch geen wonder dat doden zonder het te weten of te ervaren door levenden in hun dromen worden gezien en iets vertellen wat na het ontwaaken waar blijkt te zijn? Zou ik dus moeten geloven dat dit gebeurt door acties van engelen, waartoe van hogerhand toestemming of opdracht is verleend? De doden lijken dan in dromen iets te zeggen over het begraven van hun lichaam zonder dat ze er zelf ook maar iets van weten. Dat komt soms goed van pas. Het kan een soort troost bieden aan de nabestaanden van de doden van wie de beeltenis in een droom verschijnt. Ook kan hierdoor aan het mensdom onder ogen worden gebracht dat het een menselijke plicht is om doden te begraven. Ook al baat dat de overle-

denen niet, toch getuigt verwaarlozing van die plicht van een laakbaar gebrek aan piëteit.

Soms komen mensen echter door bedrieglijke droomgezichten op gevaarlijke dwaalwegen terecht. Het gaat dan om mensen die verdienen dat zoiets aan hen overkomt. Iemand ziet bijvoorbeeld in een droom wat Aeneas in de onderwereld zag volgens het bedrieglijke dichterlijke relaas in de *Aeneis*.²⁹ Hem verschijnt een beeld van een overledene die niet begraven is, dat spreekt tot hem in de trant waarin Palinurus zou hebben gesproken. Wanneer hij wakker wordt, vindt hij diens onbegraven lichaam op de plek waar hij dat in zijn droom had gehoord. Dat ging gepaard met de aansporing en het verzoek om dat lichaam te begraven zodra hij het had gevonden. Omdat hij heeft vastgesteld dat dit waar is, denkt hij dat doden worden begraven om hun zielen te laten doorreizen naar oorden waar ze volgens een wet van de onderwereld zonder voorafgaande begrafenis worden geweerd. Dwaalt iemand die dat denkt niet erg ver van het pad van de waarheid?

[13] Mensen zijn nu eenmaal zo zwak dat ze bij het dromen van een dode zich verbeelden diens ziel te zien, maar bij net zo'n droom over een levende ervan overtuigd zijn dat niet diens ziel of lichaam aan hen is verschenen, maar

29. Aan het slot van het vijfde boek van de *Aeneis* laat de god van de slaap Palinurus, de stuurman van Aeneas' schip, insluimeren, met het gevolg dat hij zonder dat iemand het merkt in zee valt. Bij zijn bezoek aan de onderwereld (boek 6) ziet Aeneas Palinurus terug onder degenen die de rivier de Styx niet kunnen oversteken omdat ze niet zijn begraven. De Sibylle die Aeneas begeleidt voorspelt Palinurus dat hij een graf krijgt dat tot in lengte van jaren in ere gehouden zal worden.

een gedaante die op hem lijkt.³⁰ Alsof dat niet het geval kan zijn met doden die er evenmin weet van hebben! Ook dan verschijnen niet hun zielen aan slapende mensen, maar gedaanten die op hen lijken.

Ik geef een treffend voorbeeld. Tijdens mijn verblijf in Milaan³¹ hoorde ik het volgende. Van iemand werd een schuld teruggevorderd op basis van een schuldbekentenis van zijn overleden vader. De zoon wist niet dat zijn vader die schuld al had afbetaald en raakte erg van streek. Hij verbaasde zich dat zijn vader hem op zijn sterfbed niets over die schuld had verteld, terwijl de vader ook een testament had gemaakt. De zoon zat enorm met het geval in zijn maag. Toen verscheen zijn vader hem in een droom en gaf aan waar de kwitantie lag die het bewijs leverde dat de schuld

30. Evenals in het geval van de gangbare begrafenisgebruiken laat Augustinus dat wat de mensen gewend zijn onaangetast, maar wel met een andere dan de gebruikelijke uitleg. Hier is de kern van zijn bespreking van de voorvallen en verschijnselen dat men in dromen alleen maar 'beelden' en 'gelijkenissen' ziet. In een ongeveer dertig jaar eerder gepubliceerd geschrift analyseert Augustinus de vaak besproken passage in 1 Samuël 28,7-20, waar verteld wordt hoe Saul de geest van de overleden profeet Samuël laat oproepen, en oppert hij onder andere de mogelijkheid dat niet Samuël zelf verscheen, maar een evenbeeld van hem. Toch noemt de Schrift ook dat evenbeeld Samuël, zoals we ook van een geschilderd portret van Cicero zeggen: dit is Cicero. Verderop, in hoofdstuk 18 wordt dit verhaal kort ter sprake gebracht. Daar biedt Augustinus een andere uitleg die hij in het zoëven bedoelde geschrift ook mogelijk acht, namelijk dat Saul echt de geest van Samuël ontmoette.
31. Augustinus woonde van herfst 384 tot mei 387 in Milaan, waar hij vóór zijn bekering van eind augustus 386 een topfunctie in de retorica bekleedde.

was afgelost. De jongeman vond het stuk, legde het over en verdedigde zich zo niet alleen tegen de valse aantijging dat hij een geldschuld had, maar kreeg ook de door zijn vader ondertekende schuldbekentenis terug die zijn vader niet had ontvangen bij de betaling van het geld. Het lijkt dus alsof de ziel van de man het belang van zijn zoon behartigd heeft, in diens slaap naar hem toegekomen is om hem de onbekende informatie te geven en hem van een zware last te bevrijden.

Maar in ongeveer dezelfde periode waarin ik dit vernam, toen ik dus in Milaan gevestigd was, overkwam de leraar retorica Eulogius in Carthago, een oud-leerling van mij in dat vak, het volgende, zoals hij me na mijn terugkeer in Africa vertelde.³² Hij was bezig de retorische geschriften van Cicero voor zijn leerlingen te behandelen en bestudeerde de passage waarover hij de volgende dag college moest geven. Daarbij stootte hij op een onduidelijkheid. Hij begreep die niet en kon in zijn verontrusting nauwelijks de slaap vatten. In die nacht heb ik hem in zijn droom uitgelegd wat hij niet begreep. Ik moet natuurlijk niet zeggen 'ik', maar 'een beeld van mij'. Ik had er namelijk geen weet van en was heel ver weg aan de overkant van de Middellandse Zee iets heel anders aan het doen of dromen. Met zijn probleem had ik geen enkele bemoeienis. Hoe dat kon gebeuren weet ik niet. Maar op welke manier het ook gebeurt, waarom

32. Van 376 tot 382 gaf Augustinus in Carthago onderwijs in de retorica. Het is mogelijk dat de hier genoemde Eulogius dezelfde is als Favonius Eulogius, wiens korte tractaat over enkele passages in Cicero's *Droom van Scipio* bewaard gebleven is. In het enige handschrift van dit werkje wordt hij *orator Carthaginis*, 'leraar retorica in Carthago', genoemd.

geloven we niet dat het op hetzelfde neerkomt of iemand droomt over een levende of over een dode? Beiden hebben er beslist geen weet van en het raakt hen ook niet wie, waar of wanneer droomt van hun evenbeelden.

[14] Op dromen lijken ook waarnemingen van getroebleerde mensen die wakker zijn, krankzinnigen bijvoorbeeld of mensen die op een of andere manier de kluts kwijt zijn. Want ze praten in zichzelf alsof ze tegen anderen praten. Ze praten met mensen die er niet zijn alsof ze er wel zijn. Dan hebben ze een beeld voor ogen dat op hen lijkt, en zo'n beeld kan van een dode of een levende zijn. De levenden weten niet dat ze door hen worden gezien en met hen in gesprek zijn. Hun aanwezigheid en gesprekken zijn immers niet echt. Maar getroebleerde mensen hebben nu eenmaal te kampen met zulke denkbeeldige waarnemingen. Net zo lijken zij die zijn heengegaan, aanwezig voor mensen die aan zo'n kwaal lijden, en dat ondanks hun afwezigheid en hun totale onbekendheid met de mogelijkheid dat iemand zich verbeeldt hen te zien.

[15] Ook het volgende is daarmee te vergelijken. Soms verliezen mensen grondiger dan tijdens een gewone slaap hun zintuiglijke waarneming en zijn ze in de ban van zulke droomgezichten. Aan hen verschijnen dan beelden van levenden en doden. Wanneer ze dan weer bij zinnen zijn, denkt men dat ze echt verkeerd hebben onder alle mogelijke doden die ze naar eigen zeggen hebben gezien. Men let er dan bij het horen van zo'n relaas niet op dat ze ook beelden gezien hebben van levende personen die niet ter plaatse waren en er geen weet van hadden.

In Tullio, een stadje vlakbij Hippo, lag een zekere Curma ziek.³³ Hij was een onbemiddeld gemeenteraadslid en kwam daar nauwelijks in aanmerking voor het hoogste bestuursambt, een eenvoudige boerenman. Ettelijke dagen lag hij buiten kennis en bijna voor dood. In zijn neus was nog een flauwe adem merkbaar wanneer men zijn hand erbij hield. Dit nietige signaal dat hij nog leefde liet niet toe dat hij doodverklaard en begraven werd. Hij bewoog niet, hij at niet, hij merkte niets met zijn ogen, niets met enig ander zintuig, hoe hard men hem ook aanstootte. Hij zag echter een heleboel als in een droom en toen hij uiteindelijk na heel wat dagen als het ware ontwaakte, vertelde hij wat hij had gezien. Zodra hij zijn ogen opendeed, zei hij: “Laat iemand naar het huis van Curma de smid gaan om te kijken wat daar gebeurt.” Toen men daarheen ging, ontdekte men dat de smid overleden was op het moment dat de ander weer bij zijn positieven kwam en, bijna dood, weer tot leven was gekomen.

33. In het verder onbekende plaatsje Tullio vlakbij de havenstad Hippo Regius, waarvan Augustinus sinds 396 bisschop was, hoorde Curma tot de *curiales*, de erfelijke stand van de notabelen. Deze ‘gemeenteraadsliden’ waren verantwoordelijk voor de organisatie van hun gemeente en de inning van de belastingen. Hun status, waaraan ze zich niet of nauwelijks mochten onttrekken, impliceerde financiële verplichtingen, die voor talrijke verarmde *curiales* een zware last vormden. Uit hun middelen werden jaarlijks de *duoviri* gekozen, een tweemanschap dat de stad bestuurde. Curma had die functie met moeite kunnen bekleden. In dit kader kan nog worden vermeld dat Augustinus’ vader Patricius tot de *curiales* van zijn geboortestad Thagaste behoorde. Patricius had eveneens met geldzorgen te kampen.

Terwijl de aanwezigen aan zijn lippen hingen, vertelde deze toen dat bevolen werd de smid voor te leiden op het moment dat hij zelf weggestuurd werd. Op de plaats waarvandaan hij teruggekomen was had hij horen zeggen dat niet het raadslid Curma, maar de smid Curma naar die verblijfplaatsen der doden gehaald had moeten worden. In die ervaringen, die je zijn dromen zou kunnen noemen, zag hij dat de overledenen behandeld werden naar hun uiteenlopende verdiensten. Hij herkende onder hen ook enkele mensen die hij tijdens zijn leven had gekend. Ik zou hebben geloofd dat hij hen echt zelf heeft gezien, ware het niet dat hij in die zogenaamde dromen ook enkele mensen had gezien die nog steeds in leven zijn. Het betrof namelijk enkele geestelijken uit zijn eigen streek. En van hun priester hoorde hij dat hij in Hippo door mij gedoopt moest worden, wat volgens hem ook gebeurd was. In dat droomgezicht waarin hij later ook overledenen zag, had hij dus de priester, de geestelijken en mijzelf gezien, dat wil zeggen: personen die nog niet waren overleden.

Waarom zou men niet denken dat hij die doden net zo gezien heeft als ons? Beide groepen waren daar niet en wisten er niets van. En dus zag hij niet henzelf maar hun beelden, en dat gold ook voor de omgeving. Hij zag namelijk ook het landgoed waar die priester zich met de geestelijken bevond en Hippo waar hij door mij zogenaamd is gedoopt. Op die plaatsen was hij beslist niet toen hij waande er te zijn. Want wat daar op dat moment gebeurde wist hij niet. Stellig zou hij het weten als hij daar echt was. Wat hij zag

was dus niet feitelijk aanwezig in de werkelijkheid, maar in een soort contouren aangeduid.

Ten slotte werd hij na al die dingen die hij gezien had ook in het paradijs binnengeleid, zoals hij vertelde. Toen hij daarvandaan werd weggestuurd om bij zijn familie terug te keren, werd hem gezegd: “Ga je laten dopen, als je in dat oord van de gelukzaligen wilt verkeren.” Gemaand om zich door mij te laten dopen, antwoordde hij vervolgens dat dat al was gebeurd. Daarop reageerde zijn gesprekspartner: “Ga je echt laten dopen, want dat heb je in een droomgezicht gezien.”

Daarna herstelde hij en begaf hij zich naar Hippo. Het Paasfeest kwam naderbij en hij liet zich temidden van andere gegadigden voor de doop registreren;³⁴ ik kende hem net zo min als de meeste anderen. Hij nam niet de moeite om mij of iemand anders van onze groep zijn droomgezicht te melden. Hij is gedoopt en na afloop van de Paasviering is hij naar zijn eigen omgeving teruggegaan.

Pas na verloop van minstens twee jaar ben ik dat allemaal aan de weet gekomen, eerst via een gemeenschappelijke vriend bij mij aan tafel tijdens een gesprek over zulke zaken; vervolgens heb ik erop aangedrongen dat hij me dat persoonlijk kwam vertellen en dat eerbare medeburgers van hem dat met hun getuigenis ondersteunden. Ik wilde horen over zijn wonderbaarlijke ziekte, waardoor hij vele dagen lang bijna dood neerlag, en over die andere Curma, de smid. Ik maakte daar zojuist melding van. Hij vertelde

34. Pasen was de gebruikelijk tijd om hen die hun catechetisch onderrecht wilden afsluiten, te dopen. Augustinus was zelf op Pasen 387 in Milaan door bisschop Ambrosius gedoopt.

me over dat alles en de getuigen bevestigden zich te herinneren dat toentertijd van hem gehoord te hebben.

Mijn conclusie was deze: hij had zijn doop, mijzelf, Hippo, de basilica, de doopkapel niet in werkelijkheid gezien maar in een soort afspiegeling. Net zo had hij enkele andere nog in leven zijnde personen gezien zonder dat die daar weet van hadden. Waarom zou dit ook niet gelden voor de ontmoeting met doden zonder dat die daar weet van hebben?

[16] Wat belet ons te geloven dat daarin engelen aan het werk zijn dankzij de voorzienige ordening van God? Hij gebruikt goed en kwaad op een heilzame manier krachters de onpeilbare diepte van zijn oordelen. Het kan zijn dat de menselijke geest hierdoor wordt onderwezen of misleid, getroost of bang gemaakt, al naar gelang aan iemand barmhartigheid moet worden betoond of een straf opgelegd door Hem, die over barmhartigheid en oordeel beschikt. Dat psalmwoord zingt de kerk niet zonder reden. Ieder moet mijn woorden maar nemen zoals hij wil.

Vgl. Rom 11,33

Vgl. Ps 100
(101),1

Als de zielen van de gestorvenen betrokken waren bij de problemen van de levenden en zij ons wanneer we hen zien zelf zouden toespreken in onze dromen, dan werd - om over de ervaringen van anderen maar te zwijgen - ik zelf door mijn vrome moeder geen nacht in de steek gelaten. Ze is me over land en zee gevolgd om bij me te kunnen zijn.³⁵ Er is

35. De doden zelf zijn niet op de hoogte van wat zich onder de levenden afspeelt. Augustinus bewijst dit aan de hand van enkele bijbelteksten, maar eerst door het ontbreken van enig signaal van zijn overleden moeder, die hem tijdens zijn leven met aanhoudende zorg had omgeven. In zijn *Confessiones* schenkt Augustinus veel aandacht aan zijn

immers geen denken aan dat haar gelukzalige toestand haar zo hardvochtig heeft gemaakt dat ze nalaat haar bedroefde zoon te troosten, wanneer iets mijn hart benauwt. Ze hield zielsveel van me, ze wilde me nooit bedroefd zien. Maar wat de heilige psalm laat horen, is stellig waar: “Omdat mijn vader en moeder me hebben verlaten, heeft de Heer me aangenomen.” Als onze ouders ons dus hebben verlaten, hoe zijn ze dan betrokken bij onze zorgen en problemen? Maar als onze ouders daar niet bij betrokken zijn, welke andere overledenen hebben dan weet van wat we doen en doorstaan? De profeet Jesaja zegt: “U bent toch onze Vader. Abraham kent ons niet meer en Israël wil niets meer van ons weten.” Die grote aartsvaders wisten niet wat er aan de hand was met het volk dat uit hen was voortgekomen, terwijl hun geloof in God de belofte had opgeleverd dat dit volk uit hun familie zou ontstaan. Hoe bestaat het dan dat doden zich mengen in de zaken en handelingen van levenden en deze willen weten en ondersteunen? Hoe valt dit te rijmen met wat wij gewend zijn te zeggen:³⁶ “Wie zijn heengegaan

Ps 26 (27),10

Js 63,16

moeder Monica en haar bezorgdheid om zijn geestelijke welzijn. De tweede helft van het negende boek is aan haar gewijd. Na enkele korte flitsen uit haar levensloop beschrijft Augustinus de laatste dagen van haar leven en haar dood in Ostia, nabij Rome, waarvandaan moeder en zoon met hun verdere gezelschap wilden terugreizen naar Noord-Afrika. Monica werd in Ostia begraven, niet in Thagaste bij haar eerder overleden echtgenoot, zoals ze tevoren altijd had gewild. Kort voor haar dood zag ze van die wens af: “Voor God is niets ver weg, en ik hoef niet bang te zijn dat Hij op het eind van de wereld de plek niet vindt, waar Hij mij ten leven moet wekken.” (vertaling G. Wijdeveld)

36. De gedachte dat de overledenen veel toekomstige narijgheid bespaard wordt, is een vast element in de antieke troostliteratuur.

voordat de kwade dagen kwamen die op hun heengaan zijn gevolgd, zijn beter af.” Hoe kan dat als ze ook na hun dood alles ervaren wat zich kan voordoen in de rampspoed van het menselijke leven? Of vergissen we ons met deze woorden en met het geloof in de rust van hen die in feite verontrust worden door de onrust in het leven van de levenden?

Waarom heeft God dan aan de vrome koning Josia bij wijze van grote weldaad beloofd dat deze tijdig zou sterven om niet de rampen te hoeven zien waarmee God die plaats en dat volk bedreigde?³⁷ Dit zijn Gods woorden: “Zo spreekt de Heer, de God van Israël: mijn woorden, die u gehoord heeft en gevreesd voor mijn aangezicht toen u hoorde wat Ik gezegd heb over deze plaats en hen die daarop verblijven, namelijk dat die plaats verlaten moet worden en als vervloekt moet gelden, en u heeft uw kleren verscheurd en gehuild voor mijn aangezicht, en Ik luisterde ernaar, zei de Heer der heerscharen. Nee, dat gebeurt niet. Ik zal u bijzetten bij uw vaders en u zult in vrede worden bijgezet, en uw ogen zullen niet alle rampen zien die Ik over deze plaats zal brengen en over hen die daarop verblijven.” Bang geworden van de dreigingen van God had Josia gehuild en zijn kleren verscheurd. Voor alle toekomstige rampen hoefde hij zich door zijn snel naderende dood geen zorgen te maken, omdat hij bestemd was in vrede te rusten, zodat hij dat alles niet hoefde te zien.

2 K 22,18-20

Vgl. 2 K 22,11

37. In 2 Koningen 22 en 23 wordt verteld dat koning Josia alles wat met afgodendienst te maken had radicaal opruimde. Toch werd Gods toorn daardoor niet weggenomen. Het koninkrijk Juda zou na Josia's dood veroverd worden door Nebukadnessar en de bevolking in fazen gedeporteerd naar Babylon.

De geesten van de overledenen zijn dus daar waar ze niet zien wat er allemaal gedaan wordt en gebeurt in het leven van de mensen. Hoe kan het dan dat ze hun graven zien en of hun lichamen zijn weggegooid of begraven? En dat ze betrokken zijn bij de misère van de levenden, terwijl ze hun eigen rampspoed ervaren die het gevolg is van hun eigen gedrag, of - zoals aan Josia werd beloofd - in vrede rusten en niet gebukt gaan onder enige rampspoed waaronder ze lijden of waarmee ze medelijden hebben? Ze zijn dan bevrijd van alle rampspoed waaronder ze leden en waarmee ze medelijden hadden toen ze hier nog leefden.

Vgl. 2 K 22,
18-20

Vgl. Lc 16,27-28

[17] Men zal opwerpen: “Als de doden zich niet bekommeren om de levenden, hoe bestaat het dan dat die rijk-aard die in de hel werd gefolterd, vader Abraham vroeg om Lazarus naar zijn vijf broers te sturen die nog niet waren overleden en hen te waarschuwen om niet eveneens in dat oord van folteringen terecht te komen?” Het verzoek van die rijke betekent toch nog niet dat hij op dat moment wist wat zijn broers aan het doen waren of wat hun overkwam? Hoewel hij absoluut niet wist wat ze aan het doen waren, bekommerde hij zich net zo om de levenden als wij om de doden hoewel we beslist niet weten wat ze doen. Want als we geen enkele zorg aan de doden besteedden, zouden we zeker niet voor hen tot God bidden. Abraham heeft trouwens Lazarus niet gestuurd, maar antwoordde dat ze hier Mozes en de profeten hadden en naar hen moesten luisteren om niet in die folteringen terecht te komen.

Vgl. Lc 16,29

Hier worden we opnieuw geconfronteerd met een vraag: hoe kan het dat vader Abraham zelf niet wist wat hier ge-

beurde, maar wel wist dat Mozes en de profeten hier zijn, dat wil zeggen hun geschriften, waaraan de mensen moeten gehoorzamen om de folteringen in de hel te ontlopen? Hij wist voorts dat die rijkard hier in weelde had geleefd maar de arme Lazarus in moeite en pijn. Want hij zei het volgende tegen hem: “Kind, vergeet niet dat jij het heel je leven goed hebt gehad en Lazarus altijd slecht.” Hij was dus op de hoogte van deze feiten die zich in elk geval onder de levenden hadden voorgedaan, niet onder de doden. Toch kon hij die feiten niet aan de weet komen toen ze zich voordeden onder de levenden maar pas na hun dood op aanwijzing van Lazarus. Anders zou misleidend zijn wat de profeet zegt: “Abraham heeft ons niet gekend.”

Lc 16,25

Js 63,16

[18] Daarom moeten we erkennen dat de doden niet weten wat hier gebeurt, althans op het moment waarop het gebeurt. Later horen ze het echter van hen die bij hun sterven hiervandaan naar hen toekomen. Ze horen dan niet alles, maar alleen wat verteld mag worden door hen die zich dat ook mogen herinneren en wat degenen aan wie ze het vertellen moeten horen.

Ook van engelen die direct meemaken wat hier gebeurt kunnen de doden iets horen, wat ieder van hen moet horen volgens het besluit van Hem aan wie alles onderworpen is. Als er namelijk geen engelen waren die aanwezig kunnen zijn in de omgeving van doden en levenden, zou de Heer Jezus niet hebben gezegd: “Toen kwam de arme te sterven; de engelen droegen hem in de schoot van Abraham.” Blijkbaar konden die nu eens hier, dan weer daar zijn: ze hebben Lazarus volgens de wil van God hiervandaan daarheen gebracht.

Lc 16,22

Het is mogelijk dat ook geesten van gestorvenen iets te weten komen van wat hier gebeurt, namelijk wat zij per se moeten weten. En dat betreft dan niet alleen het heden of verleden, maar ook de toekomst die de geest van God hun openbaart. Net zoals hier niet alle mensen maar alleen profeten tijdens hun leven dingen aan de weet kwamen; niet alles maar alleen wat de voorzienigheid van God hun wilde openbaren.

Vgl. 1 Kor 2,10

Enkelens van de doden worden ook naar de levenden gestuurd, zoals daartegenover Paulus uit de wereld van de levenden weggevoerd is naar het paradijs. De Schrift getuigt ervan. De profeet Samuël heeft namelijk na zijn

Vgl. 2 Kor 12,4

dood aan koning Saul tijdens diens leven de toekomst voorspeld.³⁸ Sommigen denken weliswaar dat hij het niet zelf is geweest die door magische technieken kon worden opgeroepen, maar dat een geest die harmonieerde met zulke kwalijke praktijken een evenbeeld van Samuël heeft geformeerd. Het boek *Ecclesiasticus*, dat volgens de traditie door Jezus de zoon van Sirach is geschreven en wegens een zekere gelijkenis in stijl op naam van Salomo staat, bevat

Vgl. 1 S 28,7-25

echter in de passage waarin het de vaderen looft de uitspraak dat Samuël ook na zijn dood heeft geprofeteerd. Maar als ook dit boek tegenspraak ondervindt, omdat het niet in de canon van de Hebreeuwse bijbelboeken is opgenomen, kunnen we het geval van Mozes ter sprake brengen. In Deuteronomium staat dat hij is overleden en in

Vgl. Sir 46,20

Vgl. Dt 34,5

38 Zie voor Sauls raadpleging van de geest van Samuël de desbetreffende aantekening bij hoofdstuk 13.

het evangelie dat hij met Elia, die niet gestorven³⁹ is, aan levenden is verschenen.⁴⁰

Vgl. 2 K 2,3
Vgl. Mt 17,1-13, Mc 9,2-13
en Lc 9,28-36

[19] Daarmee wordt ook een andere vraag opgelost: hoe kunnen martelaren door de weldaden die aan mensen vanwege hun gebed worden verleend, aangeven dat ze betrokken zijn bij de problemen van de mensen, als doden niet weten wat levenden doen?⁴¹ Want de confessor Felix, van wie u de woning⁴² vroom in ere houdt, heeft zich niet alleen door het resultaat van zijn weldaden gemanifesteerd, maar liet zich ook aan de mensen zien toen Nola door barbaren werd belegerd.⁴³ Dat hebben we niet door onzekere geruchten vernomen maar van betrouwbare getuigen. Hierin toont zich echter een goddelijke ingreep die sterk afwijkt van de normale plaats die aan de verschillende soorten schepselen is toegewezen.

39. Zie 2 Koningen 2,3: "In een stormwind werd Elia ten hemel opgenomen."
40. Matteüs 17,1-13, Marcus 9,2-13 en Lucas 9,28-36 beschrijven de verheerlijking of transfiguratie van Jezus op een berg. Daarbij verschenen Mozes en Elia.
41. De bijzondere gevallen uit de Bijbel, die in het voorgaande door Augustinus ter sprake werden gebracht, maken het begrijpelijk dat de heilige martelaren dankzij een speciale ingreep van God levende mensen kunnen bijstaan. Uit zichzelf kunnen doden dat niet.
42. Augustinus bedoelt hier het graf van Felix.
43. In *De stad van God* 1,10 vertelt Augustinus dat 'barbaren' Nola verwoestten en Paulinus gevangen hielden, naar hij later van Paulinus had vernomen. Vermoedelijk zijn de genoemde barbaren de Goten van Alarik. De verschijning van Felix tijdens een belegering van de stad kan op deze episode slaan, maar in Paulinus' gedichten ter ere van de heilige komen vergelijkbare scènes in andere crises voor. Augustinus' verwijzing naar niet met name genoemde getuigen lijkt echter te impliceren dat hij niet uit enig geschrift van Paulinus bekend was met de verschijning van Felix.

Vgl. Joh 2,1-11

Vgl. Joh 11,
43-44

Het feit dat water plotseling in wijn veranderde toen de Heer het wilde⁴⁴, moet ons er niet van weerhouden om de normale eigenschappen van het water als één van de elementen te onderscheiden van het zeldzame of liever unieke karakter van die goddelijke operatie. En de opstanding van Lazarus impliceert niet dat elke overledene opstaat wanneer hij wil, of een dode net zo door een levende gewekt wordt als een slapende door iemand die wakker is. De grenzen van wat mensen vermogen, verschillen daarin van de wondertekenen van God. Wat volgens de natuur gebeurt, verschilt van wat op wonderbaarlijke manier gebeurt. Wel is het zo dat God de natuur bijstaat in haar bestaan en dat de natuur niet verstek laat gaan bij wonderen.

We moeten dus niet denken dat allerlei overledenen betrokken kunnen zijn bij de activiteiten van de levenden, omdat martelaren zich inzetten voor de genezing of bijstand van sommige levenden. We moeten daaruit liever concluderen dat de betrokkenheid van martelaren bij de activiteiten van de levenden aan de macht van God te danken is, omdat overledenen krachtens hun eigen natuur niet betrokken kunnen zijn bij die activiteiten.

44 In Johannes 2,1-11 wordt de bruiloft te Kana beschreven. Door toedoen van Jezus veranderde water in wijn. Voor de verhouding van wonder en natuur is de uitleg van Augustinus in zijn grote traktaat over de Drieëenheid van belang. Hij wijst erop dat ook in het natuurlijke proces van water geven aan de wijnstok tot aan het persen van de druiven en de bereiding van de wijn water in wijn verandert. Het wonder van Kana houdt in dat dit proces enorm versneld werd (*De Trinitate* 3,11, zie ook *In Iohannis Evangelium Tractatus* 8,1).

[20] Het staat vast dat martelaren mensen helpen. Maar de vraag hoe ze die hulp verlenen gaat de kracht van mijn verstand te boven. Zijn ze zelf op hetzelfde moment persoonlijk aanwezig op heel verschillende plaatsen die enorm ver van elkaar af liggen? Zijn ze in hun gedachteniskapellen of ergens daarbuiten waar men hun aanwezigheid ervaart? Of zijn ze zelf op een plaats die past bij hun verdiensten, ver verwijderd van alle omgang met stervelingen, maar doen ze een algemene voorbede om de noden waarvoor de mensen bidden? Dat zou dan te vergelijken zijn met onze gebeden voor de doden: wij zijn zeker niet in hun nabijheid en weten niet waar ze zijn of wat ze doen. Is het dan zo dat de almachtige God, die overal aanwezig is, niet tastbaar voor ons maar ook niet ver van ons verwijderd, de gebeden van de martelaren verhoort en via de alom verspreide dienst van engelen aan mensen de troost verschaft die Hij aan hen meent te moeten bieden in de misère van het aardse leven? En brengt Hij zo door zijn wonderbaarlijke en onuitsprekelijke macht en goedheid de verdiensten van zijn martelaren onder de aandacht, waar, wanneer en hoe Hij wil, vooral bij hun gedachteniskapellen? Want Hij weet dat dit nuttig is voor ons om het geloof in Christus op te bouwen, dat ze in hun lijden hebben beleden. Dit probleem stijgt boven mijn bereik uit en is te ingewikkeld om te kunnen doorvorsen.

Vgl. 1 Kor 10,22

Vgl. Rom 11,33

Welke van de twee oplossingen is de juiste? Misschien zijn ze alle twee correct en gebeuren die dingen soms door de martelaren persoonlijk, soms door engelen, die hun rol van martelaar op zich nemen. Ik waag het niet een keuze te ma-

1 Kor 12,8-11

ken en zou het liever vragen aan ter zake kundigen. Er zijn immers mensen die dit weten en niet alleen maar denken het te weten zonder dat dit feitelijk het geval is. Het zijn immers gaven van God, die verschillende gaven schenkt volgens de apostel die zegt dat aan iedereen een uiting van de Geest wordt gegeven om daarmee tot nut te zijn. “Aan de één,” aldus Paulus, “wordt door de Geest de taal van de wijsheid gegeven, aan een ander de taal van de kennis door diezelfde Geest; aan de één het geloof door dezelfde Geest, aan een ander de gave van het genezen door één en dezelfde Geest; aan de één het verrichten van wonderdaden, aan een ander de profetie; aan de één het onderscheiden van geesten, aan een ander allerlei tongentaal, aan een derde de uitleg daarvan; dit alles wordt echter bewerkt door één en dezelfde Geest, die aan iedereen zijn eigen gave uitdeelt zoals Hij wil.” Iedereen aan wie onder al deze gaven van de Geest die de apostel heeft vermeld, het onderscheid van de geesten is gegeven, beschikt over de op dit gebied noodzakelijke kennis.

[21] We moeten aannemen dat de monnik Johannes,⁴⁵ die

45. “In het gebied van Lyco in de Thebaïs bezochten we de grote en gezegende Johannes, een werkelijk heilig en deugdzaam man. Uit zijn daden was het voor iedereen duidelijk dat hij de gave van de profetie had”. Dit is het begin van het eerste hoofdstuk van de *Historia monachorum in Aegypto*, in de vertaling van P.W. van der Horst. In de loop van de vierde eeuw hadden zich veel asceten als kluizenaars in de woestijnen van Syrië en Egypte gevestigd om daar te leven als engelen en te strijden tegen de demonen. Zulke kluizenaars verwierven vaak een roep van heiligheid en groot gezag bij hun tijdgenoten. Johannes van Lyco(polis) († 395) is eveneens uit andere, vergelijkbare geschriften bekend, maar het eerste hoofdstuk van de *Historia monachorum* van

door keizer Theodosius I⁴⁶ over de afloop van de burgeroorlog werd geraadpleegd, zo iemand was. Zeker, hij had ook de gave van de profetie. Ik ben ervan overtuigd dat mensen individueel één van de genoemde gaven kunnen hebben, maar ook dat één persoon er meer kan hebben. Een vrome vrouw⁴⁷ verlangde vol ongeduld hem te zien en drong er via haar man heftig op aan dat ze die gelegenheid kreeg. Johannes weigerde, omdat hij dat nooit aan vrouwen had toegestaan, en zei: “Zeg tegen uw vrouw dat ze me komende nacht zal zien, maar dan in een droom.” Dat is gebeurd: hij gaf haar adviezen die passen bij een gelovige getrouwde vrouw. Toen ze wakker werd, vertelde ze haar man dat ze de man Gods had gezien, zoals hij hem had leren kennen, en wat ze van hem had gehoord. Mij werd dit verteld door iemand die dat van hen vernomen heeft, een serieuze, voor-
aanstaande en volkomen geloofwaardige man.

kort na 400, is de oudste bron. De vertaling is te vinden in P.W. van der Horst, *Woestijn, begeerte en geloof*, Amsterdam 1998, 63-76.

46. Het contact van keizer Theodosius I of de Grote (378-395) met Johannes wordt ook in de *Historia monachorum* vermeld. De keizer moest oorlog voeren tegen twee usurpatoren in de westelijke helft van het Romeinse imperium, eerst Magnus Maximus in de jaren 384-388, later tegen Flavius Eugenius in 392-394. Die oorlogen komen ook ter sprake in *De stad van God* 5,26. Dat hoofdstuk bevat een korte schets van de persoon en de regering van Theodosius. Zijn raadpleging van Johannes van Lycopolis wordt er in verband gebracht met de strijd tegen Magnus Maximus.
47. Een langere versie van het verhaal over de vrouw die Johannes beslist wilde zien, is te vinden in *Historia monachorum* 1, 4-9. Er is wel geopperd dat Augustinus gebruik gemaakt heeft van de Latijnse vertaling van Rufinus.

Ik wilde dat ik die heilige monnik zelf had gezien. Men zegt dat hij zich met veel geduld liet ondervragen en wijze antwoorden gaf. Dan zou ik hem de voor dit probleem relevante vraag hebben gesteld: “Heeft u die vrouw nu zelf in haar droom bezocht, dat wil zeggen uw geest in de gedaante van uw lichaam, zoals we van onszelf op die manier dromen? Of was u zelf iets anders aan het doen, dromen bijvoorbeeld tijdens uw slaap, en is dat droomgezicht van die vrouw te danken aan een engel? Of is het op een andere manier tot stand gekomen en wist u tevoren door een openbaring van een profetische geest dat het zou gebeuren zodat u het kon beloven?”

Als Johannes namelijk zelf aanwezig was bij de dromende vrouw, was hij daartoe stellig in staat door een wonderbaarlijke genade, niet van nature; door een gave van God, niet door zijn eigen capaciteiten. Als hij echter zelf tijdens de droom van die vrouw iets anders aan het doen was of droomde en in beslag genomen werd door andere visioenen, is er vast en zeker iets gebeurd dat te vergelijken is met een voorval in de *Handelingen van de apostelen*.⁴⁸ Daar spreekt de Heer Jezus tot Ananias over Saulus en vertelt hem dat Saulus Ananias naar zich toe zag komen zonder dat Ananias daarvan zelf weet had.

Vgl. Hnd 9,10-12

48 In Handelingen 9 wordt verteld dat Saulus onderweg naar Damascus plotseling door hemels licht omstraald werd en de stem van Jezus hoorde. Hij werd bij dit voorval blind. Ananias, een christen die in Damascus woonde, kreeg in een visioen opdracht om Saulus, die zelf in een visioen Ananias bij zich had zien komen, de handen op te leggen en hem van zijn blindheid te genezen. Dit gebeurde vervolgens.

Onafhankelijk van het antwoord dat die man Gods zou geven, zou ik daarna verder gaan met vragen over de martelaren. Verschijnen de martelaren zelf, in dromen of op welke manier ook, aan mensen die hen zien, in de gedaante die ze willen? En bovenal het volgende probleem. Demonen die zich in mensen hebben genesteld, bekennen soms dat ze door de martelaren gefolterd worden, en vragen die martelaren dan om hen te sparen. Gebeurt dat volgens de wil van God via engelenmachten om de heiligen te eren en aan te bevelen voor het heil van de mensen, terwijl die heiligen zelf in de opperste rust verkeren en tijd hebben voor andere, veel betere schouwspelen ver van ons vandaan en voor ons bidden? Want de demonen noemden in Milaan bij de graven van de heilige martelaren Protasius en Gervasius⁴⁹ niet alleen de namen van overledenen, maar ook uitdrukkelijk die van bisschop Ambrosius, die nog in leven was. Ze erkenden hem en smeekten hem hen te sparen, terwijl hij met iets anders be-

49. In 386, tijdens Augustinus' verblijf in Milaan, liet bisschop Ambrosius de stoffelijke resten van de overigens onbekende martelaren Gervasius en Protasius opgraven en overbrengen naar de basilica Ambrosiana. Ambrosius brengt zelf verslag uit van deze spannende episode in een brief aan zijn zuster Marcellina. Zie voor een verhelderende bespreking Neil B. McLynn, *Ambrose of Milan*, Berkeley 1994, 212-215. Augustinus vertelt erover in *Confessiones* 9,16. Over de angst van demonen, kwade geesten, voor heiligen bestaan veel getuigenissen uit de tijd van Augustinus. Ambrosius en Augustinus maken er melding van in de hiervoor aangegeven passages. Later zou in een kapel op een landgoed op 50 km van Hippo Regius, die aan Gervasius en Protasius was gewijd, een demon die bezit genomen had van een jongeman smeken om gespaard te worden. Zie *De stad van God* 22,8,8. Dat de demonen zich ook smekend tot Ambrosius richtten, wordt alleen hier in *De cura pro mortuis gerenda* vermeld.

zig was en absoluut niets van deze gebeurtenis wist. Of is de ene keer de eigen presentie van de martelaren daarin aan het werk, de andere keer die van engelen? Kunnen we die twee gevallen van elkaar onderscheiden? Op welke signalen moeten we dan letten? Of kan dat alleen ervaren en beoordeeld worden door iemand die die gave gekregen heeft van de Geest van God, die aan ieder het zijne uitdeelt zoals Hij wil?

Sir 3,21

Volgens mij zou die Johannes dat alles op mijn wens uiteenzetten. Dan zou ik het leren door zijn onderricht en inzien dat wat ik hoorde waar en betrouwbaar is. Of ik zou geloven wat ik niet wist, wanneer hij vertelde wat hij wist. Mocht hij me echter vanuit de Schrift antwoorden met de woorden: “Vraag niet naar wat te hoog voor u is, en onderzoek niet wat uw kracht te boven gaat, maar overdenk steeds wat de Heer u heeft opgedragen,” dan zou ik ook dat dankbaar aanvaarden. Het is immers een mooi resultaat, als minstens helder en zeker is dat we niet hoeven vragen naar onduidelijke en onzekere dingen die we niet bij machte zijn te begrijpen. Laat iedereen die zoiets wil leren in de mening dat de kennis ervan profijtelijk is, leren dat het geen nadeel oplevert als hij het niet weet.

[22] Gegeven deze feiten en overwegingen moeten we concluderen dat onze zorg voor de doden hen alleen bereikt door wat we volgens de traditie voor hen smeken, door de offeranden op het altaar, van gebeden en aalmoezen. Dit baat niet iedereen voor wie het gebeurt, maar alleen hen die tijdens hun leven gezorgd hebben dat het hun baat. Omdat wij niet kunnen onderscheiden wie dat zijn, moeten we dat doen voor allen die door de doop opnieuw geboren zijn.

Vgl. 1 Pe 1,23

Niemand mag worden overgeslagen van degenen die door deze weldaden bereikt kunnen en moeten worden. Het is immers beter dat dit overmatig gebeurt voor hen die er na-deel noch voordeel van hebben, dan dat aan hen die er baat van hebben te kort wordt gedaan. Toch doet iedereen dit met meer toewijding voor zijn verwanten, omdat hij wil dat ze dit net zo voor hem doen. Alles wat besteed wordt aan het begraven van een lichaam, is geen ondersteuning van het heil maar een menselijke plicht die strookt met het intuïtieve gevoel waardoor niemand ooit zijn eigen vlees haat. Daarom moet men ook naar vermogen zorg dragen voor het vlees van zijn naaste, wanneer de drager ervan is heengegaan. Dit wordt gedaan door hen die niet geloven in de opstanding van het vlees. Des te meer moeten zij die daarin wel geloven, ervoor zorgen dat de plicht die zij nakomen jegens een lichaam dat dood is maar zal opstaan en eeuwig zal blijven bestaan, ook in zekere zin een getuigenis van dat geloof is! Begraven worden bij de gedachteniskapellen van martelaren lijkt me slechts in die zin de overledene te baten dat de genegenheid waarmee men hem in het gebed aan de bescherming van de martelaren aanbeveelt erdoor wordt vergroot.

Vgl. Ef 5,29

[23] Op de vragen die u meende te moeten stellen is dit het beste antwoord waartoe ik in staat ben. Als het wat al te wijdlopig is uitgevallen, vraag ik daarvoor excuus. Het kwam immers van mijn verlangen om langer met u te spreken. Uw opvattingen over dit geschrift, geliefde en geëerbiedigde broeder, wil ik door uw schriftelijke reactie vernemen. Het zal u ongetwijfeld nog meer welkom zijn door

de bezorger, onze broeder en medepriester Candidianus,⁵⁰ die ik via uw brief leerde kennen, van ganser harte heb ontvangen en tegen mijn zin heb laten gaan. Hij heeft ons immers in de liefde voor Christus met zijn aanwezigheid getroost en, ik moet het erkennen, op zijn aandrang heb ik u gehoor gegeven. Want ik word door zoveel problemen in beslag genomen dat mijn antwoord op uw vraag vast en zeker zou zijn uitgebleven, als hij me er niet voortdurend aan had herinnerd en daarmee voorkomen dat ik het vergat.

50. Over deze persoon is verder niets bekend.

**Lijst van gebruikte afkortingen
in alfabetische volgorde**

ca	circa
ciu.	De civitate Dei
Ef	Efeziërs
en.Ps.	enarratio in Psalmos
Gn	Genesis
Hnd	Handelingen van de apostelen
Js	Jesaja
K	Koningen
Kor	Korintiërs
Lc	Lucas
Mak	Makkabeeën
Mc	Marcus
Mt	Matteüs
Ps	Psalmen
Rom	Romeinen
S	Samuël
Sir	Jezus Sirach
Tob	Tobit
vgl.	vergelijk

Personalia vertalers

Prof. dr. Jan den Boeft (*1935) is classicus met als aandachtsgebieden Latijnse literatuur, patristiek en Griekse en Romeinse religiositeit. Hij was hoogleraar aan de Vrije Universiteit en de Universiteit Utrecht. Samen met prof. dr. Ineke Sluiter vertaalde hij Augustinus' *De doctrina christiana* onder de titel *Wat betekent de bijbel?* Amsterdam / Leuven 1999.

Drs. Hans van Reisen (*1957) is theoloog en werkzaam als studiesecretaris van het Augustijns Instituut in Utrecht. Samen met anderen publiceerde hij onder meer vertalingen van Ambrosius en Augustinus.